

Κεφάλαιο IV

Ο εσχατολογικός ορίζοντας της παιδείας κατά τον Φώτιο

Μέγας Φώτιος, διδάσκαλος και μυσταγωγός

Το γεγονός ότι ο Φώτιος παρομοιάσθηκε με τον Αριστοτέλη μαρτυρεί την πολυσχιδία και την ευρύτητα των επιστημονικών πεδίων, που με ιδιαίτερη επιτηδειότητα και αποτελεσματικότητα καλλιέργησε. Ίσως αποτέλεσε την πιο στέρεη γέφυρα ανάμεσα στον πανεπιστήμονα Αριστοτέλη και στον κατά πολλούς αιώνες μεταγενέστερό του, πανεπιστήμονα Λεονάρντο Νταβίντσι. Υπάρχουν κάποιοι τομείς, κάποιες πτυχές της δράσης του Φωτίου, που αποτέλεσαν σταθμό στην ιστορία του παγκοσμίου πνεύματος και της παγκόσμιας ιστορίας, γιατί η συμβολή του ήταν τέτοιου μεγέθους που ακόμα και σήμερα παραμένει φάρος και οδηγός για όσους επιθυμούν να ορθοτομήσουν τον λόγο της αληθείας και να προάγουν αλματωδώς την επιστήμη και τον πολιτισμό. Ένας τέτοιος τομέας για τον ιερό Φώτιο ήταν ο τομέας της παιδείας, της εκπαίδευσης, της παιδαγωγικής και της διδακτικής. Ο Φώτιος υπήρξε ένας αληθινός και μεγάλος δάσκαλος, ίσως ο διαπρεπέστερος βυζαντινός λόγιος διδάσκαλος, ο οποίος όχι μόνο υπήρξε έργω και λόγω ένας άριστος δημόσιος λειτουργός και κατά το σωκρατικό πρότυπο αφιλοκερδής στις ιδιωτικές του διδασκαλίες, αλλά και ένας μυσταγωγός της παιδείας, αφού την συνέδεσε με τον απώτερο και κατά Πλάτωνα σκοπό του ανθρώπου, *εἰς ὅσον δυνατὸν ἀνθρώπῳ ὁμοιοῦσθαι θεῷ*²⁸⁷ [ὅσο τούτο εἶναι δυνατόν στον άνθρωπο να εξομοιωθεί με τον θεό] και ανέδειξε, ως φιλόσοφος και θεολόγος τον εσχατολογικό της ορίζοντα.

287. ΠΛΑΤΩΝ, *Πολιτεία* 613b1.

Μέγας Φώτιος (9ος αιώνας)

Ο ιερός Φώτιος έχοντας βαθιά και στέρεη γνώση της κλασικής παιδείας είχε συνειδητοποιήσει τον καίριο ρόλο που διαδραματίζει στη ζωή του ανθρώπου και ιδιαίτερα στη ζωή αυτών που καθορίζουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και τη ζωή των άλλων. Συμβουλευοντας τον Ηγεμόνα Μιχαήλ της Βουλγαρίας στην περιώνυμη επιστολή του, τον προτρέπει να μορφώσει τα παιδιά του, έτσι ώστε όταν βρίσκονται στον ανθό της νιότης τους να μη συμπαρασυρθούν από τη δύναμη, την αλκή και τον χρόνο που έχουν μπροστά τους, αλλά να συμπεριφερθούν με ωριμότητα και σύνεση, χωρίς να βαρυγκωμούν γι' αυτό. Από την άλλη, όταν θα γεράσουν, και οι χαρές της ζωής θα έχουν ελαττωθεί δραματικά, δεν θα αναζητούν άλλη διέξοδο, γιατί απλούστατα θα την έχουν από την παιδεία και τη μόρφωσή τους. *Τῆς παιδείας ἢ κτῆσις τῶ γενηρακότι κρατίστη γίνεται βίου βακτηρία· καὶ τὸν ἀνθοῦντα τὴν νέαν ἡλικίαν, εἰς ἀρετῆς ὥραν ἀλύπως διαβιβάζει. Παίδευε τοίνυν σοφίαν καὶ ἀρετὴν τοὺς σοὺς παῖδας· ἵνα καὶ νεάζοντες, ὠραίαν ἔχωσι τὴν πολιτείαν, καὶ γενηρακότες μὴ δεήσονται τῆς ἐτέρων βοηθείας.*²⁸⁸ [Ἡ ἀπόκτηση της παιδείας γίνεται το καλύτερο στήριγμα για τα γηρατειά. Και όταν κάποιος βρίσκεται στον ανθό της νιότης του, τον οδηγεί (η παιδεία) στην αρετή χωρίς ο ίδιος να στεναχωριέται. Παίδευε τα παιδιά σου με σοφία και αρετή, έτσι ώστε και στην ηλικία της νιότης τους να διάγουν ενάρετο βίο και (όταν φθάσουν) στην ηλικία των γηρατειών να μην έχουν ανάγκη από άλλη βοήθεια (εκτός από τα αγαθά που θα έχουν αποκτήσει από την παιδεία τους)]. Ο Φώτιος υπήρξε ένας πραγματικός δάσκαλος για παιδιά, για εφήβους, για λαϊκούς, για ιερείς, για βασιλόπαιδες και για ηγεμόνες· η αγάπη του για τη διδασκαλία, τη νεολαία, και η βαθιά γνώση της θύραθεν και της χριστιανικής παιδείας τον κατέταξε στην Ελληνική και Βυζαντινή Γραμματεία ισάξιο του Μεγάλου Βασιλείου, ενός από τους Τρεις Ιεράρχες, και συγγραφέα του σπουδαίου έργου, *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων.*

288. ΦΩΤΙΟΣ, *Ἐπιστολὴ XXXVI Μιχαὴλ Πρωτοσπαθαρίῳ*, P.G. 102, σελ. 951.

Η Φιλοσοφία της Παιδείας

Μέσα από το συγγραφικό του έργο ο Φώτιος και κυρίως από το φιλοσοφικότερο αυτού, τα *Ἀμφιλόχεια*, εκθέτει τις παιδαγωγικές του αρχές, οι οποίες είναι απόρροια της φιλοσοφίας της παιδείας που πρέσβευε και προσπαθούσε σε κάθε δραστηριότητά του, εκπαιδευτική ή μη να εφαρμόσει. Ο σοφός Πατριάρχης είχε ξεκαθαρίσει ποιος ήταν ο απώτερος σκοπός της αγωγής, σε ποιο βαθμό αυτή επενεργούσε στον άνθρωπο, ποια κοινωνία υπηρετούσε και με ποιους τρόπους θα είχε τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα. Ο βασικός του στόχος ήταν η οικοδόμηση της Χριστιανικής κοινωνίας η οποία θα μετεξελισσόταν σε θεανθρώπινη με τη συνδρομή της παιδείας και της αγωγής και την επενέργεια της θείας Χάριτος. Η παιδεία εκτός του ότι καλλιεργεί και αποθηριώνει τον άνθρωπο, τον προετοιμάζει και για τη Βασιλεία των Ουρανών, προσλαμβάνοντας έτσι εσχατολογικές διαστάσεις. Το θεάρεστο αυτό έργο είναι σε θέση να επιτελέσει ο φωτισμένος διδάσκαλος, ο διδάσκων και ενεργών κατά το τέλειο πρότυπο του διδασκάλου, του Ιησού Χριστού.

Η παιδεία εν πρώτοις συγκροτεί τον άνθρωπο ως λογικό ον, τον αποθηριοποιεί και τον αναδεικνύει σε μια πραγματική εικόνα του Θεού. *Οὐκοῦν ἡ τῶν ἀνθρώπων πολιτεία, δι' ἐγκρατείας καὶ παιδαγωγίας ὀδεύουσα, ταῦτα παράσχοι τῆς διαφορᾶς τὰ γνωρίσματα, καὶ τὸν γε τούτοις ἀσήμαντον τε καὶ ἀνεπίγνωστον τοῖς γνωρίσμασιν ὡς θηρίον καὶ θηριάλωτον καὶ τῆς ἡμέρου καὶ λογικῆς καταψευδόμενον φύσεως ἐκτραπήσεται. Εἰ δὲ πρὸς καθαριότητα παιδεύειν τε καὶ ἀνάγειν φαίη τις διὰ τῆς ἀποχῆς τῶν θηριαλώτων τὸ κατ'εἰκόνα Θεοῦ διαπεπλασμένον φιλοτέχνημα καὶ βδελυρίας ἀπάσης κατασκευάζειν ἀμέτοχον, ὅση τε διαμολύνειν τὴν γεῦσιν καὶ ὅση διὰ τῶν ἄλλων αἰσθήσεων πρόεισιν (ἢ γὰρ ἐπὶ τῆς μιᾶς παραφυλακῆ καὶ συντήρησις, καὶ τὰς ἄλλας ὁμοίως τῆς ἀκαθαρσίας καὶ βδελυρίας καθαρεύειν δι' ἐκείνης ἀσφαλίζεται), οὐδὲ τοῦτο ἂν εἴη τῆς πολιτικῆς προνοίας καὶ ἀγιοπρεποῦς καταστάσεως.*²⁸⁹ [Ἐπομένως η

289. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια* ΙΖ', τόμ. Ι, σελ. 154

Μέγας Φώτιος (9ος αιώνας)

ζωή των ανθρώπων, περνώντας μέσα από την εγκράτεια και την παιδεία, θα παρουσιάσει αυτά τα γνωρίσματα της διαφοράς και αυτόν βέβαια που δεν είναι σφραγισμένος με τα γνωρίσματα αυτά και δεν τον διακρίνουν αυτά, θα τον αποφύγει σαν κάποιο θηρίο και σαν θύμα θηρίου, επειδή διαφεύδει την ήρεμη και λογική φύση. Αν όμως κάποιος ισχυριστεί, ότι με την αποχή από θύματα θηρίων διδάσκει και οδηγεί στην καθαρότητα το φιλοτέχνημα το διαμορφωμένο σύμφωνα με την εικόνα του Θεού και το κάνει αμέτοχο από κάθε αισχρότητα που ή τη γεύση μολύνει ή προχωρεί μέσω των άλλων αισθήσεων (γιατί η προφύλαξη και η προσοχή μας από τη μία, εξασφαλίζει όμοια μέσω εκείνης να μένομε καθαροί από τις άλλες ακαθαρσίες και αισχρότητες), ούτε αυτό θα μπορούσε να είναι ξένο από την πολιτική πρόνοια και την αγιοπρεπή κατάσταση. Μετάφραση ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΣΑΚΑΛΗΣ].

Η ζωή των ανθρώπων διαφέρει από των θηρίων, όταν η συμπεριφορά τους εναρμονίζεται αφενός με την πολιτική ευταξία και αφετέρου με την αγιότητα. Η κοινωνία δικαιολογεί το όνομα και την αποστολή της, όταν τα μέλη της συνεργάζονται για το κοινό καλό και δεν αλληλοϋπονόμευονται σαν τα θηρία προκειμένου να εξυπηρετήσουν το ατομικό τους συμφέρον. Η αποθηριοποίηση των ανθρώπων κατά τον Φώτιο είναι έργο της παιδείας, της καλλιέργειας και της εγκράτειας που αυτή καλλιεργεί σε όσους γίνονται ικανοί να δρέψουν τους καρπούς της. Ο στόχος των ανθρώπων δεν περιορίζεται στο να συγκροτήσουν μια δίκαιη κατά το πλατωνικό πρότυπο πολιτεία, αλλά να οικοδομήσουν μια αγιοπνευματική κοινωνία, μια κοινωνία αληθινών χριστιανών που θα προετοιμάζεται και θα προγεύεται τη Βασιλεία των Εσχάτων. Η αγιοπρεπής κατάσταση όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, οφείλει να είναι απώτερος στόχος του ανθρώπου και όχι μόνο η διάπλαση και η διαπαιδαγώγηση του καλού καγαθού πολίτη μιας ευνομούμενης κοινωνίας. Η φιλοσοφία της παιδείας κατά τον Φώτιο προσβλέπει στη διάπλαση του τέλειου πολίτη και του τέλειου χριστιανού.

Ο σκοπός και τα όρια της αγωγής

Η διάπλαση του τέλειου ανθρώπου και χριστιανού συντελείται δια της αγωγής, δηλαδή της κατάλληλης και συνεχούς εξάσκησης της αγαθοεργίας. Ὡσπερ γὰρ ἡ ἀδίδακτος φύσις ἰσχυρὸν τὰ παρὰ φύσιν ἀποστρέφεται, οὕτως ἡ ἐκ διδασκαλίας διὰ τῆς τῶν ἀγαθῶν πράξεων γυμνασίας ἐπιγινομένη ἕξις μεγάλην λαμβάνει τὴν ἰσχὺν εἰς τὸ πρὸς μηδὲν τῶν φαύλων ἐπιρροεπῶς ἔχειν καὶ τούτοις ἐφήδεσθαι.²⁹⁰ [Ὅπως δηλαδή η φύση που δεν έχει διδαχθεί είναι ισχυρή στο να αποστρέφεται τα παρά φύση, έτσι και η ἔξη που δημιουργείται με τη διδασκαλία και με την εξάσκηση της διάπραξης των αγαθών αποκτά μεγάλη ισχύ, ώστε να μη ρέπει σε κανένα από τα φαύλα και να ευχαριστιέται με αυτά. Μετάφραση ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΣΑΚΑΛΗΣ]. Διαπιστώνεται ότι ο Φώτιος θέτει υπό συζήτηση δύο πολύ σημαντικά ζητήματα, αυτό του εφικτού και του σκοπού της αγωγής. Απαντά εμμέσως στο ερώτημα αυτό ότι η αγωγή είναι δυνατή, είναι εφικτή και προχωρεί περαιτέρω ορίζοντας τα όριά της. Την ανάγει στο επίπεδο της φύσης και εν προκειμένω στο καλό που παράγει η φύση ένεκα της θεϊκής προέλευσής της. Η φύση αποστρέφεται κάθε τι αφύσικο και μάλιστα με ισχυρό τρόπο, προασπιζόμενη τα δικαιώματά της. Κατ' ανάλογο τρόπο η αγωγή και η διδασκαλία δια της ἔξης και της επανάληψης καθιστά τον άνθρωπο ικανό να αντιστέκεται σθεναρώς σε κάθε τι αφύσικο και φαύλο και να ευχαριστιέται γι' αυτό. Με άλλα λόγια, όπου η φύση αδυνατεί να ωθήσει τον άνθρωπο σε φιλότιμα και θεάρεστα έργα, την άρση αυτής της αδυναμίας την αναλαμβάνει η αγωγή και η διδασκαλία. Συνεπώς η αγωγή και η διδασκαλία, και τη σφραγίδα της δωρεάς της θείας δημιουργίας φέρουν και της σωστής χρήσης του προνομίου ελευθερίας του ανθρώπου να επιλέξει το σωστό από το φαύλο. Δια της αγωγής και της διδασκαλίας δοκιμάζεται και ο βαθμός χρήσης ή κατάχρησης του αυτόβουλου και του αυτεξούσιου του ανθρώπου. Η φύση «ωθεί» τον άνθρωπο, η αγωγή τον προτρέπει. Αυτό σημαί-

290. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια*, Η', σελ.118.

νει ότι όσο η φύση δύσκολα παρακάμπτεται άλλο τόσο και η αγωγή δύσκολα πετυχαίνει τους στόχους της, αφού απαιτείται η δυναμική συνέργεια του διδάσκοντος και του διδασκομένου. *Διττός ἐστὶν ὁ τῆς ἄνωθεν υἰοθεσίας τρόπος ὁ μὲν ἐκ μόνης τῆς φιλοτιμίας τοῦ υἰοθετοῦντος ἐπιδεικνύμενος, ὁ δὲ μετὰ συνεισφορᾶς τῆς ἡμετέρας σπουδῆς, καθ' ἣν ἡ τῶν ἀρετῶν συνεισάγεται ἐργασία.*²⁹¹ [Ο τρόπος της υιοθεσίας μας από τον Θεό είναι διπλός. Ο ένας εκδηλώνεται από μόνη τη γενναιοδωρία εκείνου που υιοθετεί, ενώ ο άλλος με τη συμβολή του δικού μας ζήλου, κατά την οποία εκδηλώνεται η άσκηση των αρετών]. Ο δικός μας ζήλος καλλιεργείται και επαυξάνεται χάριν της αγωγής και της διδασκαλίας.

Το έργο της αγωγής είναι δυνατόν, *ὁ ἐν ἀμαρτίαις ἀναστρεφόμενος δύναται γενέσθαι ἀγαθός*²⁹² [αυτός που στριφογυρίζει μέσα στις αμαρτίες μπορεί να γίνει αγαθός]. Η δυνατότητα μεταστροφής είναι εφικτή γιατί ο άνθρωπος παγιδεύεται στην αμαρτία και στο σφάλμα εξαιτίας της δικής του υπαιτιότητας την οφειλόμενη στην εσφαλμένη γνώμη και επιλογή του. *Τὸ μὲν ἀμαρτάνειν τῆς ἀνθρωπίνης γνώμης καὶ προαιρέσεως*²⁹³ [η διάπραξη της αμαρτίας εξαρτάται από την ανθρώπινη γνώμη και προαίρεση]. Η ανθρώπινη γνώμη αλλάζει και η ανθρώπινη προαίρεση κατευθύνεται προς το καλό χάριν στην κατάλληλη αγωγή και διδασκαλία των οποίων τα όρια φθάνουν μέχρι και την κατανόηση και βίωση των *θειοτέρων*. *Δι' ἴσου γὰρ πρὸς τὴν γνῶσιν τῆς κοσμογενείας καὶ πρὸς κατάληψιν τῆς τῶν οὐρανῶν βασιλείας, κἂν τὰ μὲν ὑπὸ τὴν αἴσθησιν πίπτῃ, τὰ δὲ κρείττω καθέστηκε τῆς αἰσθήσεως...* ἔδει δὲ ἄρα, καὶ προσύλους ὄντας καὶ περὶ τὰ γήϊνα στρεφομένους, μεταρσίους μᾶλλον καὶ ὑψηλοὺς τῇ τῶν αὐτῶν καὶ ὑπὲρ τὴν αἴσθησιν ἐπαγγελία καὶ διδασκαλία ἀπεργάζεσθαι· διδασκάλου γὰρ τὴν τέχνην ἀμείνονος καταμιγνύντα τοῖς συντρόφοις καὶ τὰ ὑπὲρ αἴσθησιν κατὰ μικρὸν ἐθίζειν πρὸς τὴν τῶν θειοτέρων σπουδάζειν ἐπίβασιν.²⁹⁴ [Γιατί εξίσου και από τη γνώση της

291. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια, Η'*, σελ.120.

292. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια, ΙΓ'*, σελ.138.

293. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια, ΙΓ'*, σελ.138.

294. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια, ΙΕ'*, σελ. 146-148.

Ο εσχατολογικός ορίζοντας της παιδείας κατά τον Φώτιο

κοσμογονίας και από την κατανόηση της βασιλείας των ουρανών, έστω και αν το πρώτο υποπίπτει στην αίσθηση και το δεύτερο είναι ανώτερο από την αίσθηση. Έπρεπε όμως, αν και ήταν δεμένοι με τα υλικά και στρέφονταν προς τα γήινα, να τους ανεβάσει μάλλον στα ύψη με την υπόσχεση και τη διδασκαλία των άυλων και υπεραισθητών. Γιατί ο εξαίρετος δάσκαλος, αναμιγνύοντας στην τέχνη τα οικεία με τα υπεραισθητά, συνηθίζει λίγο λίγο (τους μαθητές του) να σπεύδουν προς την κατανόηση των θεϊκότερων. Μετάφραση ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΣΑΚΑΛΗΣ.] Η αγωγή εκκινώντας από τον κόσμο των αισθητών κατευθύνει τους διαδασκομένους στο υπεραισθητό σύμπαν με τη συμβολή του φωτισμένου διδασκάλου. Έτσι η διδασκαλία αποτελεί «επίβαση», το άλμα από τα γήινα στα θεία. Ο Φώτιος εκτείνει τα όρια της αγωγής από τα αισθητά μέχρι και τα θειότερα, από τα γήινα μέχρι και τη Βασιλεία των Εσχάτων, προσδίδοντάς της έτσι και εσχατολογική διάσταση.

Το πρότυπο του τέλειου δασκάλου

Η διδασκαλία είναι αναγκαία, γιατί συμβάλλει στην τελειοποίηση του ανθρώπου και στην κατάκτηση της αρετής, την οποία δεν την διαθέτουν όλοι, αλλά δύνανται να την αποκτήσουν δια της κατάλληλης παιδείας και αγωγής. Οὐ μὴν διὰ τοῦτο προσήκει τοῦ ἀνθρωπίνου γένους τῶ προνοπτῆ τοὺς νουθετηρίους λόγους ἀφαιρεῖν καὶ τὴν διδασκαλίαν προελεῖν, διότι μὴ πάντας πειθομένους ἔχει, ἀλλ' ὅτι πολλοῖς ἐγγίγνεται δι' αὐτῶν φυγὴ μὲν τοῦ χείρονος, αἴρεσις δὲ τοῦ βελτίονος, διὰ τοῦτο δεῖ πάντας ἐπ' ἀρετὴν παρακαλεῖν.²⁹⁵ [Δεν πρέπει λοιπόν γι' αυτό ο προνοπτής του ανθρωπίνου γένους να αφαιρεί τους συμβουλευτικούς λόγους και να παραλείπει τη διδασκαλία, επειδή δηλαδή δεν πείθονται όλοι σε αυτόν, αλλά επειδή συμβαίνει πολλοί με τους λόγους αυτούς να αποφεύγουν το κακό και να προτιμούν το καλό, γι' αυτό όλοι πρέπει να προτρέπονται στην αρετή].

295. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια*, ΡΑ', σελ. 268.

Μέγας Φώτιος (9ος αιώνας)

Μπορεί βέβαια η διδασκαλία να είναι αναγκαία και το έργο της να είναι επωφελές, αλλά δεν σημαίνει ότι όλοι ωφελούνται και μάλιστα στον ίδιο βαθμό. Ο Φώτιος έχει επίγνωση και της ανθρώπινης ελευθερίας και των δυνατοτήτων του κάθε ανθρώπου. Η καταβολή κάθε δυνατής προσπάθειας και από την πλευρά του ατόμου αποτελεί επίσης *ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ* προϋπόθεση για την ευόδωση του έργου της διδασκαλίας. Επομένως, το πρόβλημα καλώς εστιάζεται στις μεθόδους, στους τρόπους που θα χρησιμοποιήσει ο δάσκαλος, για να κινητοποιήσει τη φιλομάθεια του μαθητή και τον έρωτά του για την απόκτηση της αρετής. Η αρετή δε για τον Φώτιο δεν περιορίζεται στα «αρχαιοελληνικά όρια» της, αλλά εκτείνεται και στη σφαίρα του επέκεινα, εκεί που απαιτείται εκτός των άλλων και η επενέργεια της θείας Χάριτος. Η αρετή δεν αφορά μόνο την πλατωνική τελειότητα, την αριστοτελική εντελέχεια και την νεοπλατωνική έκσταση αλλά εκτός αυτών και τον κατά Χριστόν βίο που στοχεύει απαρέγκλιτα όχι σε κάποια μορφή ευτυχίας, αλλά στην κατάκτηση της Βασιλείας των Εσχάτων. Συμπεραίνεται ότι ο σοφός ιεράρχης όχι μόνο ανέδειξε με το έργο του την αξία της παιδείας και της αγωγής, αλλά εκτείνοντας τα όριά τους και προσδίδοντάς τους μεταφυσικές διαστάσεις αναζήτησε τους κατάλληλους τρόπους ευόδωσης του έργου τους. Οι τρόποι αυτοί συνιστούν τις παιδαγωγικές αρχές που οφείλει να τηρεί ο τέλειος διδάσκαλος, ο διδάσκων και πράττων κατά το τέλειο πρότυπο του Ιησού Χριστού.

Ο δάσκαλος, ο προνοητής των ανθρώπων, κατά το παράδειγμα του Χριστού ως προνοητού του ανθρωπίνου γένους, πρέπει να εμφορείται με τέτοια προσόντα, αξίες και αρετές που να του επιτρέπουν να φέρει εις πέρας το φιλόανθρωπο και θεάρεστο έργο του. Είναι πολλά τα προσόντα που κατά τον Φώτιο θα πρέπει να συγκεντρώνει ο καλός δάσκαλος. Πρέπει να είναι μεγαλόψυχος, επίχαρις, μεθοδικός, συνετός, σώφρων και να αποτελεί το πρότυπο για τους μαθητές του. *«Χρέος τῶν διδασκάλων σπουδαίως προΐστασθαι λόγων ὥστε λάμπειν καὶ καταυγάζειν τοὺς μαθητὰς.»*²⁹⁶ [Το χρέ-

296. ΦΩΤΙΟΣ, Ἐπιστολή 7η.

Ο εσχατολογικός ορίζοντας της παιδείας κατά τον Φώτιο

ος των διδασκάλων είναι να καθοδηγούν με σπουδαία λόγια και να φωτίζουν και να λαμπρύνουν τους μαθητές τους]. Ο Δάσκαλος δεν πρέπει να είναι μεμψίμοιρος, ούτε κατηφής αλλά *επίχαρις*, και τούτο για να μεταδίδει το μήνυμα της αισιοδοξίας στους μαθητές του. Η αντιμετώπιση της ζωής απαιτεί σοβαρότητα, σωφροσύνη, σύνεση αλλά και πνεύμα αισιοδοξίας. Με αυτές τις αρετές ο δάσκαλος καλείται να εμπνεύσει τους μαθητές του και να τους οδηγήσει στον στίβο της ζωής, όπου και οι ίδιοι θα δώσουν τον αγώνα τον καλό για την επίτευξη των στόχων τους.

Παιδαγωγικές αρχές

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι στο έργο του ιερού Φωτίου και συγκεκριμένα στα *Άμφιλόχεια* λαμβάνει χώρα διεξοδική αναφορά και συζήτηση πολλών παιδαγωγικών αρχών, οι οποίες καθιστούν τη διδακτική πράξη και διαδικασία γόνιμη και εξόχως αποτελεσματική. Για τον Φώτιο η διδακτική πράξη δεν είναι μια στείρα παράθεση, έκθεση απόψεων που παρατίθενται από τον διδάσκοντα προς τους διδασκόμενους, αλλά μια πολύ πιο σύνθετη διαδικασία, η οποία αποσκοπεί στη μόρφωση, στην καλλιέργεια και στη διάπλαση καλών χριστιανών και κυρίως στην κινητοποίηση και ενεργοποίηση των δυνάμεων, των χαρακτηριστικών και των δυνατοτήτων των ίδιων των μαθητών. Το ζητούμενο για τον σοφό ιεράρχη δεν περιορίζεται στη μετάδοση των γνώσεων από τον δάσκαλο στον μαθητή, αλλά στην ενεργοποίηση του μαθητή. Η διδασκαλία δεν είναι μια μονόδρομη και μονοσήμαντη πράξη, αλλά μια αμφίδρομη, η οποία τελειούται μόνο με τη συμμετοχή των διδασκόμενων. Για τον Φώτιο το σημαντικό είναι οι ίδιοι οι μαθητές μέσα από τη διδακτική διαδικασία να μαθαίνουν να παράγουν τη γνώση και να διαμορφώνουν ολοκληρωμένη άποψη για τα θέματα που εξετάζουν. *Οἴκοι γὰρ μένοντι ἢ χαρίεσσα τῶν ἡδονῶν περιεπλέκετο τέρψις τῶν μανθανόντων ὁρῶντι τὸν πόνον, τὴν σπουδὴν τῶν ἐπερωτώντων, τὴν τριβὴν τῶν προσδιαλεγομένων, δι' ὧν ἢ πρὸς τὰ ράστα παράγεσθαι*

γνώμην.²⁹⁷ Στο ανωτέρω απόσπασμα από την επιστολή του προς τον Πάπα Νικόλαο, ο Φώτιος περιγράφει και ορίζει το στίγμα της κεντρικής ιδέας της διδασκαλίας, που είναι η ενεργός συμμετοχή των μαθητών και η χαρά που εισπράττουν και εκδηλώνουν όταν οι ίδιοι παράγουν μέσα από τη διδακτική διαδικασία και πράξη τη γνώση. Διαπιστώνεται ότι ο Φώτιος ήταν πολύ πιο μπροστά από την εποχή του, αφού το ζητούμενο της ενεργούς συμμετοχής των διδασκομένων αποτελεί μια από τις βασικότερες παιδαγωγικές αρχές που ακόμα και στις μέρες μας αποτελεί έναν σαφώς επιδιωκόμενο, αλλά δυστυχώς ανέφικτο στόχο της εκπαίδευσης. Η ουσία της διδασκαλίας δεν είναι η μετάδοση της γνώσης και η πρόσληψή της από τους διδασκομένους, αλλά η μύηση των διδασκομένων στην παραγωγή της. Μέσα από αυτήν την εποικοδομητική διαδικασία οι μαθητές δεν μαθαίνουν απλά, μαθαίνουν πώς να μαθαίνουν, και το σημαντικότερο γίνονται ανεξάρτητοι και ικανοί να αντιμετωπίσουν τη ζωή με όλες τις δυσκολίες της. Η συσσώρευση δε γνώσεων δεν οδηγεί πουθενά, *πολυμαθίη νόον έχειν οὐ διδάσκει· Ἡσίοδον γὰρ ἂν ἐδίδαξε καὶ Πυθαγόρην αὐτίς τε Ξενοφάνεά τε καὶ Ἐκαταῖον.*²⁹⁸ [Η πολυμαθία δεν διδάσκει να έχεις νου. Αν ήταν έτσι θα είχε διδάξει τον Ησίοδο και τον Πυθαγόρα, ακόμα και τον Ξενοφάνη και τον Εκαταίο]. Για τον Φώτιο, όπως και για τον σοφό Ίωνα, η σοφία βρίσκεται στον τρόπο που αξιοποιείται η γνώση, με άλλα λόγια στον άνθρωπο που ξέρει και τη χρησιμοποιεί για το δικό του καλό και της ανθρωπότητας. Πράγματι, είναι εντυπωσιακό πόσο μνημένος και προχωρημένος στις παιδαγωγικές αρχές ήταν ο Φώτιος σε μια εποχή που απείχε περίπου χίλια χρόνια από τη γέννηση της παιδαγωγικής ως επιστήμης.

Επιμένει ο Φώτιος στην κατάλληλη προετοιμασία των μαθητών, προκειμένου να είναι έτοιμοι και οι ίδιοι να συμμετέχουν ενεργά στη μαθησιακή διαδικασία. *Τὸ γὰρ “ἐτοιμους εἶναι”, τὸ μηδὲν ἀναβάλλεσθαι πρὸς τὴν ἐρώτησιν βούλεται, μηδὲ τοῖς λογισμοῖς ἐπιδιστάζειν ἀποκρίνεσθαι πρὸς*

297. ΦΩΤΙΟΣ, *Ἐπιστολή πρὸς τὸν Πάπα Νικόλαο*· πβ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΕΤΡΟΥΛΑΚΗΣ, *Μέγας Φώτιος: Ἡ παιδαγωγία του*, Ατραπός, Αθήνα, 2003, σελ. 75.

298. ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ, Β40.

Ο εσχατολογικός ορίζοντας της παιδείας κατά τον Φώτιο

τοὺς ἐρωτῶντας ὑποτίθεται· καὶ τὸ μὴ προμελετᾶν μηδὲ τὸν καιρὸν τῆς παρηρσίας καιρὸν ποιεῖσθαι τῆς διασκέψεως μηδὲ τοῦ ἀγῶνος παρόντος θορυβεῖσθαι τῆς προαγωνίσμασιν, εἰς τὴν αὐτὴν συντρέχει καὶ συναπαρτίζεται διάνοιαν.²⁹⁹ [Γιατί η προσταγή, “να εἰστε ἐτοιμοί”, ἐννοεῖ να μὴ διστάζετε να ἀπαντήσετε, καὶ συμβουλεύει να μὴ διστάζομε σκεφτόμενοι τι να ἀπαντήσομε σε ἐκείνους που μας ρωτοῦν. Επίσης, να μὴν προμελετούμε, οὔτε τον καιρὸ που πρέπει να δείξομε το θάρρος μας, να τον κάνομε καιρὸ συλλογισμῶν, καὶ οὔτε, ἐνῶ εἶναι παρῶν ο ἀγῶνας, να θορυβούμαστε με τα προκαταρκτικά των ἀγῶνων, ὅλα αὐτὰ ἀποβλέπουν καὶ διακατέχονται ἀπὸ το ἴδιο νόημα. Μετάφραση ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΣΑΚΑΛΗΣ].

Ἐνα πολὺ βασικὸ θέμα που διευκρινίζει εἶναι ὅτι δεν πρέπει ἐξαιτίας τῆς ἐπιμέλειας τῆς ψυχῆς καὶ του νου μας να παραμελοῦμε το σῶμα καὶ τὴν ευπρέπειά μας. Το σῶμα εἶναι ο ναὸς τῆς ψυχῆς, εἶναι το ἀγιοπνευματικὸ δοχεῖον τῆς κατ’ εἰκόνα καὶ καθ’ ομοίωσιν του Δημιουργοῦ καὶ γι’ αὐτοὺς τοὺς λόγους πρέπει να τυγχάνει τῆς ἀνάλογης προσοχῆς ἀπὸ διδάσκοντες καὶ διδασκομένους. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἀφενὸς συνάδει με τὶς ἀρχαιοελληνικὲς περὶ σώματος ἀντιλήψεις, *νοῦς ὑγιῆς ἐν σώματι ὑγιεῖ*, καὶ ἀφετέρου με τὶς θείες ἀλήθειες γιὰ τὴν ἐνσάρκωση του Λόγου τῆς Πατερικῆς θεολογίας. Οἱ παιδαγωγούμενοι ὀφείλαν να μεριμνοῦν γιὰ το σῶμα τους, δείχνοντας ἐμπρακτὰ τὴν ἀγάπη τους γιὰ τὴν ἴδια τὴν ὑπόστασή τους. *Μηδὲ τῶν περὶ τὸ σῶμα δὲ ἡμῶν καὶ σχημάτων καὶ κινήσεων, ὡς εὐτελῶν, ὑπερόρα. Καὶ γὰρ καὶ*

299. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια*, ΛΕ', σελ. 286· πβ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΕΤΡΟΥΛΑΚΗΣ, *ὁ.π.*, σελ. 95: «Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ τῆς ἐτοιμότητος δεν ἔχει ὅπως πρέπει ἐκτιμηθεῖ ἀπὸ τοὺς εκπαιδευτικούς. Γι’ αὐτὸ καὶ τα παιδιά μας δεν συμμετέχουν ὅπως πρέπει στὴ συζήτηση μέσα στὴν τάξη, οὔτε τολμοῦν να ἐκφράσουν δικαιολογημένη σκέψη, ὡς ἐνήλικοι, στα συνέδρια ἢ στὶς ἀτυπες συγκεντρώσεις. Πλείστοι συνέδριοι παραμένουν ἀφωνοὶ στὴν πρόσκληση του προεδρεύοντος γιὰ ὑποβολὴ ἐρωτήσεων ἢ τοποθέτηση ἐπὶ του συζητούμενου κάθε φορὰ θέματος, προβολὴ ἀντιρρήσεων κ.λπ. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀδυναμίας αὐτῆς ἔχει τὴν προέλευσή της στὴ σχολικὴ τάξη, ὅταν δεν διεξάγεται σωστὰ ο μηχανισμὸς των ἐρωτοαποκρίσεων καὶ τῆς διαλογικῆς-ερευνητικῆς μορφῆς διδασκαλίας, καὶ ἔτσι εἴτε ἔχομε σιωπὴ, εἴτε φλυαρία, με τοὺς μαθητὲς να ἐρωτοῦν καὶ να ἀπαντοῦν, χωρὶς να δικαιολογοῦν ἐπαρκῶς τὴ γνώμη τους. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ θέμα των ἐρωτήσεων ἀπαντήσεων εἶναι ἓνα ἀπὸ τα σπουδαιότερα προβλήματα τῆς διδακτικῆς μεθοδολογίας».

ἡ ἐν αὐτοῖς ἀρίστη τάξις καὶ κατάστασις οὐκ ἐλάχιστον μέρος φρονήσεως ἔδοξεν εἶναι· καὶ τῶν ἀνθρώπων, ὅσοι μὴ συνιδεῖν εἰσιν ἐκ τοῦ ῥάστου δεινοὶ τὴν ἐν τῇ ψυχῇ δύναμιν καὶ τὸ κάλλος, οὗτοι τοῖς ἔξωθεν θεάμασι ξεναγούμενοι, καὶ τῶν ἀδήλων ἐρασταὶ καὶ ἐπαινέται καθίστανται. Διὰ τοῦτο δεῖ καὶ προσώπου διαθέσει, καὶ κόμης ἀσκήσει, καὶ περιβολῇ ἐσθῆτος κόσμιον ὀραῖσθαι καὶ σεμνὸν, μῆτε εἰς τὸ βλακῶδες καὶ περιέργον ἐκφερόμενον, μῆτε πάλιν πέρα τοῦ μετρίου πρὸς τὸ ἡμελημένον καθελκόμενον. Ἐκάτερον γὰρ ἀπρεπὲς καὶ εὐκαταφρόνητον, καὶ ἀρχικῆς πολιτείας ἀλλότριον. Καὶ βαδίσματος δὲ πρέπει τῷ ἄρχοντι εὐταξία, μῆτε εἰς τὸ θηλυπρεπὲς καὶ ἔκλυτον ἀσχημονοῦντι τὴν κίνησιν, μῆτε μὴν εἰς τὸ ἀθρόον καὶ τεταραγμένον καὶ ἀνώμαλον ταύτην ἐκνεωτερίζοντι· καὶ ὅλως, πᾶσα κίνησις τάξει κοσμεῖσθω.³⁰⁰ [Επίσης, να μην αδιαφορεῖς και για ὅσα ἔχουν σχέση με το σῶμα μας, δηλαδή πὼς να ντύνεσαι και πὼς να κινεῖσαι, διότι εἶναι δῆθεν ασήμαντα. Γιατί και σε αὐτά, επίσης, η ἀρίστη τάξη και κατάσταση φανερώνουν σε μεγάλο βαθμὸ την ορθότητα της σκέψης. Επιπλέον, ὅσοι ἄνθρωποι δεν εἶναι ικανοὶ να διακρίνουν εὐκόλα τη δύναμη και την ομορφιά που φωλιάζει μέσα στην ψυχή, επηρεασμένοι ἀπὸ την εξωτερική εικόνα, καταλήγουν να αγαποῦν και να επαινοῦν πράγματα ἀμφίβολης αξίας. Γι' αὐτὸ και η εικόνα του προσώπου, η περιποίηση των μαλλιών και τα ρούχα που φορᾶς πρέπει να δείχνουν ὅτι εἶσαι κόσμιος και σεμνός, ο οποίος δεν εκτρέπεται ἀπὸ τη νωθρότητα και δεν κινεῖ την περιέργεια των ἄλλων με το εξεζητημένο ντύσιμο, ἀλλὰ να δείχνουν και ὅτι δεν οδηγεῖσαι ἔξω ἀπὸ τὸ μέτρο παραμελώνοντας τον εαυτό σου. Διότι και τὸ ἓνα και τὸ ἄλλο φανερώνουν ἀπρέπεια και εἶναι ἀξια περιφρόνησης και, ἐξάλλου, εἶναι ξένα πρὸς τὸ αξίωμα του ἀρχοντα. Ὅμως, στον ἀρχοντα ταιριάζει και ἓνας τρόπος προσεκτικού βαδίσματος, δηλαδή να μην προκαλεῖ με θηλυπρεπή και χαλαρὴ κίνηση, ἀλλὰ, βέβαια, οὐτε να κινεῖται γρήγορα και σπασμωδικά και χωρὶς κανένα

300. ΦΩΤΙΟΣ, Ἐπιστολή 34, *Eis τὸν Μιχαὴλ Πρίγκηπα Βουλγαρίας*, P.G. 102, 665· Ὁμιλία ΟΑ': Μὴδὲν τῶν περὶ τὸ σῶμα δὲ ἡθῶν καὶ σχημάτων και κινήσεων, ὡς εὐτελῶν ὑπερορᾶν καὶ γὰρ ἡ ἐν αὐτοῖς ἀρίστη τάξις καὶ κατάστασις οὐκ ἐλάχιστον μέρος φρονήσεως ἔδοξεν εἶναι.

Ο εσχατολογικός ορίζοντας της παιδείας κατά τον Φώτιο

ρυθμό. Γενικά κάθε κίνηση πρέπει να έχει κάποια τάξη. Μετάφραση ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΛΕΞΙΔΑΣ³⁰¹]. Είναι φανερό ότι η προτεινόμενη αγωγή στοχεύει στη συγκρότηση ολοκληρωμένων προσωπικοτήτων που δεν θα αμελούν κανένα στοιχείο της υπόστασής τους. Δίνεται μεγάλη σημασία στη λεπτομέρεια και στην ισορροπία που θα πρέπει να χαρακτηρίζει κάθε πράξη και κάθε κίνηση ενός ολοκληρωμένου ανθρώπου. Για τον Φώτιο σημασία δεν έχει η διάπλαση του επιστήμονα, του ιεράρχη, του ηγέτη, αλλά πάνω από όλα του ανθρώπου που θα είναι σε θέση να υπηρετήσει το αξίωμά του. Το γεγονός ότι συμπεριλαμβάνει τη φροντίδα του σώματος, καθώς και την επιμέλεια της εξωτερικής εμφάνισης, προκειμένου να τονίζεται η σύνεση, η σωφροσύνη και η κοσμιότητα και να αποφεύγεται η εκζήτηση και η προβολή, στο πλαίσιο της σωστής και ολοκληρωμένης διαπαιδαγώγησης δείχνει ότι το πρότυπο του ήταν η διάπλαση του καλού χριστιανού στη βάση των αρχαιοελληνικών αρετών και αξιών. Η εξωτερική εμφάνιση αποτελούσε σύμφωνα με τα ανωτέρω την προβολή του εσωτερικού κόσμου. Επομένως, οι αρετές και οι αξίες ενός καλλιεργημένου ανθρώπου δεν θα έπρεπε να προδίδονται από την εξωτερική παρουσία του, αντιθέτως θα έπρεπε να συνάδουν με αυτή και τρόπον τινά να την ενισχύουν.

Παιδαγωγικά εργαλεία: λόγος, αφήγηση,
ερώτηση, παραδείγματα, παρομοιώσεις

Πώς όμως προετοιμάζονται οι μαθητές κατάλληλα και με ποια εργαλεία καλούνται να δουλέψουν οι παιδαγωγοί έτσι ώστε να αφυπνίσουν και να ενεργοποιήσουν τον δυναμισμό των νέων; Οι απαντήσεις που δίνει είναι πολλές και μάλιστα με κάθε λεπτομέρεια και πλήρη τεκμηρίωση. Ένα σημαντικό όπλο, αν όχι το σημαντικότερο στη φαρέτρα του καλού διδασκάλου είναι ο λόγος. Ο λόγος κατά πρώτον θα πρέπει να είναι εναργής και να μη δημιουργεί συγχύσεις, γι' αυτό

301. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΛΕΞΙΔΑΣ, *ΦΩΤΙΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, Ο Ηγεμών*, μετάφραση σχόλια Ι. ΠΛΕΞΙΔΑΣ, προεισαγωγή ΜΑΡΙΟΣ ΠΛΩΡΙΤΗΣ, πρόλογος ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ, εκδ. Αρμός, Αθήνα, 2007, σελ. 35.

και οι λέξεις που θα επιλέγονται πρέπει να είναι οι κατάλληλες. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Φώτιος την αγάπη του για τη φιλολογία την έδειξε πολύ νωρίς, αγάπη που κεφαλαιοποιήθηκε και στα έργα της νιότης του, *Μυρίοβιβλος* και *Λεξικόν*. Επίσης, ο λόγος θα πρέπει να είναι σώφρων — *σωφρόνως ὁμιλεῖν* — κατά το πρότυπο του Δημοσθένη και να αποφεύγονται οι αισχρολογίες, όπως και οι αισχρές πράξεις.

*Ὁ λέγων τὰ αἰσχροῦ ἐμμέσως ἐστὶ ὑπονοεῖσθαι καὶ πράττειν αὐτά, οὐδὲ γὰρ διέστηκεν μακρὰν ἢ γλῶσσα τῶν χειρῶν. Ὁ γὰρ μὴ κρατῶν ρημάτων αἰσchrῶν πῶς ἂν κρατήσητε ἡδονὴν καὶ μάλιστα τὰς αἰσθήσεις καταγοπτεύειν δυναμένην.*³⁰² [Αυτός που λέγει αισχρές κουβέντες έμμεσα υπονοεί ότι και πράττει ανάλογα αισχρά πράγματα, γιατί δεν απέχουν τα χέρια πολύ από τη γλώσσα. Αυτός που δεν μπορεί να συγκρατήσει τις αισχρές κουβέντες, πῶς θα μπορούσε να συγκρατηθεί από την ηδονή που προκαλούν τα αισχρά πράγματα]. Ο άνθρωπος και ιδιαίτερα ο νέος πρώτα συμπαρασύρεται από τα λόγια και ακολούθως περνά στις πράξεις. Οφείλουμε λοιπόν, να αποφεύγουμε τα αισχρά λόγια, γιατί είναι ο προπομπός των ανάλογων πράξεων. Ο δάσκαλος θα πρέπει να μιλά με ενάργεια και να αποφεύγει τις οποιεσδήποτε αισχρολογίες, γιατί η λεκτική εκφορά τους υπονοεί την αποδοχή τους και τη διάνοιξη της οδού για τη διάπραξη των αντίστοιχων αισchrῶν πράξεων.

Περνώντας σε αμιγῶς παιδαγωγικά θέματα πιο εξειδικευμένα αναφέρεται εκτενῶς στην τεχνική της αφήγησης, της ερώτησης που οφείλει να κατέχει ο διδάσκων και της θεατρικότητας που πρέπει να διακρίνει τη διδακτική πράξη. Η διδασκαλία για να είναι ελκυστική και αποτελεσματική θα πρέπει να διανθίζεται από παραδείγματα και παραβολές, έτσι ὡστε ο αφηγηματικός λόγος να είναι γοπτευτικός, εύληπτος και αποκαλυπτικός της αλήθειας. *Ὁ μὲν γὰρ τῆς ἱστορίας λόγος καὶ τοῦ διηγήματος καὶ πρὸς ὃν ἡ ἔκφρασις ἀναφέρεται, οὗτος καὶ τῶν ῥημάτων τὴν θέσιν πρὸς ἕκαστον ὄνομα τῶν ὑποκειμένων ἐναρμόττεσθαι πολυπραγμονεῖ, καὶ οὐδὲν οὔτε συνεπινοούμενον οὔτε παρεντιθέμενον ἄριστα*

302. ΦΩΤΙΟΣ, Ὁμιλία ΕΣΤ'.

λέγειν ανέχεσθαι ὑποβάλλεσθαι. Ὁ δὲ τῆς παραβολῆς καὶ ὁμοιώσεως οὐκ ἐθέλει δουλεύειν ἐξ ἀνάγκης τοῖς αὐτοῖς θεσμοῖς οὐδ' ὑπόκεισθαι τοῖς παραγγέλμασιν. Διὰ τί; Διότι ἡ μὲν ἱστορία καὶ τὸ διήγημα καὶ τὰ παραπλήσια τῶν ἀγνοουμένων ἐκδιδάσκει τὴν μάθησιν καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς γνώσεως τοῖς ἀκροαταῖς παρεχόμενα, κατὰ τὸ ἀκριβέστατον ἀπαιτεῖται τὰς φωνὰς τῶν πραγμάτων περιάπτειν, καὶ οὐδὲν οὔτε ῥῆμα μὴ λῖαν συνᾶδον, οὔτε πρᾶγμα τῶν ἀσυναρτήτων, οὔτε βιαζόμενον τὴν νόησιν παραδέχεται· ἀναίρεσις γὰρ ταῦτα τῆς προτεθείσης ὑποθέσεως καὶ διδασκαλίας, ἀλλ' οὐ κατασκευὴ διαγνώσεως. ἡ δὲ παραβολὴ καὶ ὁμοίωσις πρῶτον μὲν δῆλόν ἐστιν, ὡς ἐκ προεγνωσμένων πραγμάτων παραλαμβάνεται, καὶ παραβαλεῖν ἀμωσγέπως τὰ ἐγνωσμένα τοῖς παρασκευάζουσιν αὐτὰ προαιρεῖσθαι πιθανώτερα· καὶ σκοπὸς οὐκ ἔστιν ἄλλος προηγούμενος τοῖς χρωμένοις τῇ μεθόδῳ ταύτῃ, ἢ πειθῶ παρασχεῖν ταῖς ψυχαῖς καὶ πρὸς συγκατάθεσιν ἄγειν τὸν ἀκροατὴν ὡς σωτηρίας πρόξενον ἀσπάζεσθαι τὴν παραίνεσιν, ἢ τό γε προτεινόμενον ἀπλῶς ὡς συμφέρον ἢ δυνατὸν ἀποδέχεσθαι. ἐπὶ δ' εἰς τοῦτο τῶν παραβολῶν καὶ ὁμοιώσεων ἡ χρεία τῶ λόγῳ κατεσκευασθῆ, τὴν λεπτολογίαν καὶ τὸν καθ' ἕκαστον ἐκατέρας διανοίας ἐπιμερισμὸν καὶ τὰς κατὰ λεπτὸν συναφείας καὶ ἀνταποδόσεις ἢ δευτέρᾳ φροντίδι ἢ οὐδεμιᾷ γε παραπέμπεται.³⁰³ Ἡ ἀφήγησις κατὰ

303. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια ΛΔ'*, σελ. 272-274: «Ο λόγος της ιστορίας και της αφήγησής, και προς τον οποίο αναφέρεται η έκφραση, φροντίζει λεπτολόγια να αρμονίζεται η θέση των ρημάτων με κάθε ένα όνομα των υποκειμένων και δεν ανέχεται να υφέρπει κάτι που να εννοείται ή να τίθεται σε παρένθεση για άριστη διατύπωση. Ο λόγος όμως της παραβολής και της παρομοίωσης δεν θέλει να δουλεύει υποχρεωτικά στους ίδιους νόμους ούτε να υπακούει σε κανόνες. Για ποιο λόγο; Επειδή η ιστορία και τα παραπλήσια και η διήγηση διδάσκουν την εκμάθηση όσων αγνοούμε, και παρέχοντας στους ακροατές τα στοιχεία της γνώσης, απαιτούν όσο γίνεται ακριβέστερα να συνάπτονται τα ονόματα των πραγμάτων, και τίποτε δεν παραδέχεται, ούτε ρήμα που δεν ταιριάζει απόλυτα, ούτε πράγμα άταχτα βαλμένο και που παραβιάζει το νόημα. Γιατί αυτά αποτελούν αναίρεση του σκοπού που θέσαμε και της διδασκαλίας, και όχι οικοδόμηση της γνώσης. Η παραβολή όμως και η παρομοίωση είναι φανερόν πρώτον, ότι λαμβάνεται από πράγματα γνωστά από πρώτα, και σκοπό έχει κατά κάποιο τρόπο να παρουσιάσει πειστικότερα τα γνωστά από αυτά που τα προκαλούν. Και δεν έχουν άλλο σκοπό όποιοι χρησιμοποιούν αυτή τη μέθοδο, παρά να πείσουν και να κάνουν τον ακροατή να συγκατατεθεί και να αποδεχθεί την παραίνεση που φέρνει τη σωτηρία, ή να αποδεχθεί αυ-

τον Φώτιο και ο τρόπος της εκφοράς της είναι τα στοιχεία αυτά που την καθιστούν αποτελεσματική. Το ζήτημα δεν είναι να ειπωθούν ή να διατυπωθούν κάποιες σκέψεις, αλλά αυτές να πείσουν για την ορθότητά τους. Έτσι, έχοντας βαθύτατη γνώση της λογοτεχνίας και των τεχνικών της αφήγησης από την εντρύφηση και την επαγγελματική του ενασχόληση με την αρχαία Ελληνική γραμματεία, δεν διστάζει να τονίσει τη σημασία των παρομοιώσεων και των παραβολών στην εκφορά γραπτώς ή προφορικώς του λόγου. Ο δάσκαλος που στοχεύει να πείσει και όχι απλά να παραθέσει γνώσεις οφείλει να γνωρίζει και να χρησιμοποιεί αυτές τις τεχνικές. Σημασία δεν έχει μόνο η αλήθεια, αλλά και ο τρόπος που αυτή λέγεται, γιατί αν δεν λέγεται με τρόπο³⁰⁴ τότε είναι σαν να απευθύνεται εις ὄτα μὴ ἀκούοντων.

Αυτό που καθιστά τον λόγο ζωντανό και τη διδασκαλία μια διαδικασία συμμετοχής διδασκόντων και διδασκομένων είναι η εκ μέρους των πρωταγωνιστών διατύπωση ορθών και κατανοητών ερωτήσεων. Οι ξεκάθαρες και καλά στοχευμένες ερωτήσεις προκαλούν και τις ανάλογες απαντήσεις. Έτσι, η διδακτική πράξη ουσιοποιείται σε ένα εργαστήριο παραγωγής γνώσεων, επίλυσης αποριών και στερέωσης της αλήθειας αφού αποφεύγεται η παθητική και στείρα παράθεση γνώσεων σε ένα ακροατήριο σχεδόν «νηπιθάνες». Ο Φώτιος επιδιώκει πάση θυσία την ενεργό συμμετοχή των διδασκομένων στη διδακτική πράξη, γιατί γνωρίζει ότι μόνο στην περίπτωση που συμμετέχουν, μαθαίνουν να αγαπούν τη γνώση, την αλήθεια και την παραγωγή και ανάδειξή τους αντίστοιχα. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι ο ιερός Φώτιος δεν ήταν μόνο δάσκαλος, αλλά και ένας Απόστολος του Χριστού. Επιθυμούσε λοιπόν, να διαπλάσει μορφωμένους μεν,

τό που του προτείνεται απλώς ως συμφέρον ή δυνατό. Και επειδή η χρήση των παραβολών και των παρομοιώσεων γι' αυτό μπήκε στον λόγο, τη λεπτή κατανόηση και τον επιμερισμό κάθε μιας έννοιας σε καθένα μέρος της και τις λεπτές συνάψεις και ανταποδόσεις τις παραπέμπει ή σε μια δεύτερη, ή σε καμιά φροντίδα. Μετάφραση ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΣΑΚΑΛΗΣ».

304. Πβ. ΚΟΡΝΑΡΟΣ ΒΙΤΣΕΝΤΖΟΣ, *Ερωτόκριτος*, Α', 887-890, Ερμής, Αθήνα, 1985, σελ. 39: *Απ' ό,τι κάλλη έχει άνθρωπος, τα λόγια έχουν τη χάρη να κάμουνσι κάθε καρδιά παρηγοριά να πάρει· κι οπού κατέχει να μιλεί με γνώση και με τρόπο, κάνει και κλαίσι και γελούν τα μάτια των αθρόωπω.*

καλούς Χριστιανούς δε, με τη σημασία ότι θα ήταν σε θέση να διακηρύξουν και να προασπισθούν τις χριστιανικές αξίες και αλήθειες. Και αυτό θα μπορούσαν να το διεκπεραιώσουν επιτυχώς αν αυτές τις αλήθειες τις είχαν αφομοιώσει και ενστερνισθεί με τρόπο δημιουργικό και είχαν αγωνισθεί για τη σύλληψη και τη βίωσή τους. Η διαλογική και διαλεκτική δια ερωτοαποκρίσεων διεξαγωγή της διδασκαλίας των μαθημάτων συνέβαλε τα μάλα προς την ανωτέρω κατεύθυνση. *Σχῆμα μὲν οὖν ἐρωτήσεως ἀναδεχόμενος ὁ λόγος τὴν προκειμένην ἀπαγγέλλει διάνοιαν, τῷ ἀποφαντικῷ δὲ εἶδει μορφούμενος, οὐχ ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ χαρακτῆρι τῆς φωνῆς ἀπαγγέλλεται· ἐπεὶπερ καὶ διαφόροις τρόποις τῆς συνθέσεως δι' ἧς αἱ λέξεις ἀλλήλαις ἀρμόζονται, ἐθέλοι προάγεσθαι.*³⁰⁵ [Παίρνοντας λοιπόν, ο λόγος τη μορφή της ερώτησης φανερώνει το νόημα αυτό που διατυπώθηκε. Όταν όμως, πάρει τη μορφή της απόφασης δεν εκφωνείται με τον ένα και τον αυτό τρόπο. Γιατί θέλει να εκφέρεται και με διάφορους συντακτικούς τρόπους με τους οποίους συνδυάζονται οι λέξεις μεταξύ τους. Μετάφραση ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΣΑΚΑΛΗΣ]. Ο Φώτιος, όπως επισημαίνει ο Ν. Πετροπουλάκης, επιμένει επίσης στη διατύπωση της ερώτησης κατά τέτοιο τρόπο έτσι ώστε η απάντηση να είναι συμβατή με την αλήθεια. Οι ξεκάθαρες ερωτήσεις οδηγούν και στις ανάλογες απαντήσεις, ενώ οι παρελκυστικές οδηγούν στην ασάφεια.³⁰⁶ Σκοπός της ερώτησης δεν θα πρέπει να είναι η παραπλάνηση, αλλά η αποκάλυψη της αλήθειας. Οι ερωτήσεις θα πρέπει είναι σαφείς, σύντομες, ακριβείς και ειλικρινείς, για να είναι σε θέση να εκμαιεύουν και τις ανάλογες απαντήσεις.

Σημαντικό στοιχείο σε μια καλή και αποτελεσματική διδασκαλία θεωρεί από την πλευρά του διδασκάλου τη χρήση παραδειγμάτων. Τα παραδείγματα, όταν μάλιστα είναι εύστοχα, εμπλουτίζουν αφενός τον διδακτικό λόγο, αφετέρου συμβάλλουν στην κατανόηση και στη διαλεύκανσή του. Πολλά χωρία τα οποία είναι δυσνόητα γίνονται κατανοητά μέσα από παραδείγματα τα οποία είναι εύλη-

305. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια ΟΑ'*, σελ. 40.

306. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΑΚΗΣ, *Μέγας Φώτιος: Η Παιδαγωγία του*, Ατραπός, Αθήνα 2003, σελ. 96.

πτα στους διδασκόμενους. Έτσι, μέσα από αναλογικούς συνειρμούς εμπεδώνεται η εκάστοτε δυσνόπη διδακτική ύλη. Γι' αυτούς τους λόγους ο δάσκαλος οφείλει να χρησιμοποιεί πολλά και διαφωτιστικά παραδείγματα στη διδασκαλία του. Άλλὰ ἡ μὲν πραγματικὴ τοῦ δοκοῦντος ἀποροῦματος λύσις οὕτως ἂν εἰς τὸ ἀναμφίβολον προαχθεῖν· εἰ δὲ καὶ παραδειγματικὴν ἐθέλεις πίστιν ἐκ τῶν ἐνύλων περὶ τῶν ἀύλων λαβεῖν, τὸ καυστικὸν καὶ φωτιστικὸν πῦρ οὐδεὶς ἐστίν, ὃς ἀγνοεῖ ἐκ τοῦ αὐτοῦ αἰτίου λαμβάνειν τὴν πρόοδον (πυρρὸς γὰρ ἄμφω ἔργα τε καὶ προβλήματα). Ἄλλ' οὔτε τὸ καυστικὸν συνεργουεργεῖν τῇ ὄψει, τὸν ἀέρα διαυγάζον πρὸς τὴν ἀντίληψιν τῶν ὀρατῶν, τοῖς γε σωφρονοῦσιν ἐνεστὶν εἰπεῖν (ἴδιον γὰρ τοῦτο τοῦ φωτίζοντος), οὐ μὴν οὐδὲ τὸ φθαρτικὸν τῆς ὑποκείμενης ὕλης οὐδεὶς ἂν ἀποδοῦναι, καθὼς γε φωτίζει, παρενεχθεῖν τῷ φωτὶ, οὐδὲ μεταδώσει θατέρῳ τὸ ἕτερον τοῦ ὀνόματος, δι' οὗ τὴν γνῶσιν παρέχεται τῆς ὑπάρξεως. Οὕτω γοῦν ἐκ τοῦ αὐτοῦ αἰτίου, κατὰ γε τὸ πλεῖστον, ἅμα μὲν καὶ ὁμοτίμως προερχόμενα, οὐ κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον τὴν πρόοδον ἔχοντα, ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῆς ὑπάρξεως καὶ τὸ διάφορον τῶν ἰδιωμάτων ἐκάτερον ἀσυγχύτως καὶ ἀμεταβλήτως συνδιασώζει πρὸς ἐκάτερον.³⁰⁷

Σε τέτοιο βαθμὸ εἶχε εντρυφήσει στα χαρακτηριστικά μιας καλῆς διδασκαλίας καὶ στις αποτελεσματικὲς παιδαγωγικὲς ἀρχές που ἀναφέρεται ἀκόμα καὶ στον τόνο της

307. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια ΚΗ'*, σελ. 238-240: «Ἀλλὰ ἡ πραγματικὴ λύση της φαινομενικῆς μόνο ἀπορίας με αὐτὸν τον τρόπο θα ὀδηγηθεῖ στην ἀπαλλαγὴ ἀπὸ την ἀμφιβολία. Καὶ ἀν θέλεις μπορεῖς νὰ βεβαιωθεῖς γιὰ τὰ ἄυλα με παραδείγματα ἀπὸ τὰ υλικά. Δὲν ὑπάρχει κανένας που νὰ μὴ γνωρίζει, ὅτι ἡ θερμότητα καὶ τὸ φῶς προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια αἰτία (γιατί καὶ τὰ δυο εἶναι ἐκδηλώσεις της φωτιάς). Ὅμως οὔτε ἡ θερμότητα, μποροῦν νὰ πουν, καθαρίζοντας τὴν ἀτμόσφαιρα, βοηθᾷ τὴν ὄραση γιὰ νὰ γίνουν ἀντιληπτά τὰ ὀρατά (γιατί αὐτὸ εἶναι ἰδιότητα του φωτός), οὔτε ἡ θερμότητα αὐτή, που κατατρώει τὰ ξύλα, ἐπειδὴ φωτίζει, μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν ἀποδώσει στο φῶς. Οὔτε θὰ μεταδώσει τὸ ἓνα στο ἄλλο τὸ ὄνομά του, με τὸ ὁποῖο καθιστᾷ γνωστή τὴν ὑπάρξή του. Ἐτσι, λοιπόν, ἐνὸς καὶ τὰ δύο προέρχονται, κατὰ τὸ πλεῖστον, ἀπὸ τὴν ἴδια αἰτία καὶ ἰσότημα, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν τὴν προέλευσή τους κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, σε αὐτὴ τὴν κοινὴ ὑπάρξή τους διασώζει τὸ καθένα ἀσύγχυτη καὶ ἀμετάβλητη καὶ τὴν διαφορὰ του ἰδιαίτερου χαρακτήρα τους ἐναντὶ του ἄλλου. Μετάφραση ΓΙΝΑΤΙΟΣ ΣΑΚΑΛΗΣ». Πβ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΟΥΤΡΑΣ, *Ἡ ἐννοία του φωτός στην αἰσθητικὴ του Πλωτίνου*, Ἀθήνα, 1968.

Ο εσχατολογικός ορίζοντας της παιδείας κατά τον Φώτιο

φωνής κατά την ανάγνωση προκειμένου να αναδειχθούν τα βαθύτερα νοήματα των κειμένων. *Αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ὁ τῆς ἀναγνώσεως τρόπος οἰκείως μὲν τοῖς νοήμασι τῆς φωνῆς τὸν ἦχον ἐναρμοζόμενος, πάσης ἀπορίας ἀποτεριχίζει πάροδον· ἐπαλλαττομένης δὲ τῆς καταλλήλου φωνῆς τῷ νοήματι, εἰς τὸ ἀδιανόητον τὸ σαφὲς καταδύεται.*³⁰⁸ [Αὐτὸς καθ' ἑαυτὸς ὁ τρόπος τῆς ἀνάγνωστος, προσαρμόζοντας τὸν ἦχο τῆς φωνῆς ἀνάλογα με τὰ νοήματα, ἀποκρούει τὴν ἐμφάνισιν κάθε ἀπορίας. Ἄν λείπει ἀπὸ τὸ νόημα ἡ κατάλληλη ἐκφώνησις, βυθίζει τὸ σαφὲς ἐντὸς ἀκατανόησις. Μετάφρασις ἸΓΝΑΤΙΟΥ ΣΑΚΑΛΗΣ]. Ἡ θεατρικὴ ἐπιτυχία ποῦ ἐπιτυγχάνεται μὲς τοῦ τοῦ χρωματισμοῦ δια τῆς φωνῆς τοῦ ἀναγιγνώσκοντος ἢ τοῦ ἐκφέροντος τοῦ λόγου καθιστᾷ τὸ κείμενον ζωντανὸν καὶ τὰς νοηματικὰς συνιστώσας τοῦ ἐυκρινεῖς. Εἶναι αὐτὸ ποῦ λέγεται ἐντὸς ἀπλῆς καθομιλουμένης ὅτι τὸ κείμενον «ομιλεῖ». Τὸ κείμενον ποῦ ἀναγιγνώσκεται σωστὰ εἶναι σαν νὰ αὐτοεπεξηγεῖται, πρῶτον γιὰτὶ ἔλκει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀκροατῶν καὶ δεῦτερον γιὰτὶ τονίζονται κατάλληλα οἱ νοηματικὲς τοῦ ἀξίες. Μία μονότονη ἀνάπτυξις μοιάζει με ἕνα μονότονον μουσικὸν κομμάτι, ποῦ προκαλεῖ πλήξιν καὶ ἀνία. Ἡ θεατρικὴ ἐπιτυχία λοιπὸν, καὶ ἡ μουσικὴ ποῦ προσδίδεται ἐντὸς ἕνα κείμενον ἀπὸ αὐτὸν ποῦ τὸ ἀναγιγνώσκει ἢ τὸ ἀπαγγέλλει ἀποτελεῖ τὸν λέγαμε τὸν προστάδιον τῆς πρόσληψης καὶ κατανόησός τοῦ. Δὲν θὰ πρέπει νὰ ξεχνᾷμε ὅτι γιὰ τὸν ἱερόν Φώτιον ἡ διδασκαλία ἀποτελοῦσε πρακτικὴ, βίωσις καὶ ὡς τέτοια πᾶν ἀπὸ ὅλα ἀπαιτοῦσε τὴν βαθύτερη καὶ οὐσιαστικότερη κατανόησις τοῦ ἐκ μέρους τοῦ διδάσκοντος καὶ τῶν διδασκομένων. Ὁ βιωματικὸς χαρακτήρας τῆς διδασκαλίας κατὰ τὸν Φώτιον ἐρείδετο βασικὰ ἐντὸς διδάγματα τοῦ Χριστοῦ ποῦ ὄφειλαν οἱ Χριστιανοὶ νὰ κατανόησιν καὶ νὰ βιώσιν ὅσο πῖο πιστὰ καὶ ἀληθινὰ μποροῦσαν. Ὁ Φώτιος μπορεῖ νὰ ἦταν φιλόλογος, φιλόσοφος, ρήτωρ, πανεπιστήμων, ἀλλὰ πᾶν ἀπὸ ὅλα ἦταν θεολόγος χριστιανός.

Ἡ πρόσληψις τοῦ βαθύτερου νοήματος τῶν κειμένων ἐπιτυγχάνεται, ὅταν δὲν ἐμμένουμε ἐντὸς γράμμα, ἐντὸς λέξεις καὶ ἐντὸς στείρας ἐρμηνείας αὐτῶν, ἀλλὰ ὅταν συνδυαστικὰ

308. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια Α'*, σελ. 64.

και κριτικά ερμηνεύουμε τις λέξεις και τις φράσεις με βάση όλο το κείμενο, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις παραμέτρους γλωσσικές, εννοιολογικές, ιδεολογικές και κοινωνικο-ιστορικές του κειμένου. Απορεί ο Φώτιος όταν κάποιοι μεμψιμοιρούν πάνω στο κείμενο και μένουν στο γράμμα του, αδυνατώντας να συλλάβουν το βαθύτερο νόημά του. *Αίνιγματι γάρ τοῦτο παντελῶς, εἴ τις ἐναπομένει τῷ γράμματι ἔοικε.*³⁰⁹ [Γιατί αυτό μοιάζει τελείως με αίνιγμα, αν κανείς παραμένει κολλημένος στο γράμμα]. Δεν πρέπει λοιπόν, να παρασυρόμαστε από μια επιπόλαιη ματιά και από ένα πρόχειρο κοίταγμα των λέξεων, γιατί τότε θα μας διαφεύγει το βαθύτερο νόημά τους. *Μὴ χρῆναι γυμνῆ προεδρεύειν τῇ λέξει τοῦ γράμματος, μηδὲ τῷ προχείρῳ προσανέχειν τῆς καλήψεως· τοῖς γὰρ διαφιλονεικοῦσι ταύτη τὸν νοῦν τῶν προσταττομένων λαβεῖν οὐκ ἂν ποτε θηράσιμος γένοιτο.*³¹⁰ [Δεν πρέπει να πιανόμαστε από το γυμνό γράμμα ούτε να αρκούμαστε από μια πρόχειρη κατανόηση. Γιατί, όποιοι προσπαθούν με αυτόν τον τρόπο να συλλάβουν το νόημα των εντολών, δεν θα μπορέσουν να το συλλάβουν τότε]. Γιατί η κατά γράμμα ανάγνωση και κατά λέξη ερμηνεία οδηγεί πολλές φορές σε παρανόηση. *Ἡ τοῦ γράμματος κατὰ τὸ γράμμα ἀνάγνωσις, ... πολλῆς ἐμπλήσσει ταραχῆς τε καὶ ἀμηχανίας.*³¹¹ Προχωρεῖ μάλιστα ἐτι περαιτέρω υποστηρίζοντας ὅτι η ἐπιμονή στο γράμμα μας γεμίζει με πολὺ ταραχή και ἀμηχανία, και τούτο γιατί ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὴν ἀλήθεια. Αὐτή η ἀπομάκρυνση και ἴσως ἀσυνείδητη και ἀκούσια παραχάραξη τῆς μας προξενεῖ ἀγχος, το οποίο ὅλο και περισσότερο ἐντείνεται ὅσο ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὸν ἀπώτερο στόχο μας. Μάλιστα δε παρομοιάζεται αὐτή η σύγχυση με θύελλα, ἀφοῦ και ἀπὸ τὴν ἀλήθεια ἀπομακρυνόμαστε και ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ γαλήνη και τὴν εἰρήνη που ἐπιδιώκουμε. *Ἡ τοιαύτη τῶν αἰνιγματωδῶν θεωριῶν κατακέχεται θύελλα.*³¹²

Ἐνα ἄλλο πολὺ σημαντικό θέμα με το οποίο καταπιάνεται ο Φώτιος εἶναι αὐτό τῆς διδακτέας ὕλης, συνδέοντάς

309. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια ΡΙΓ'*, τόμ. 2, σελ. 324.

310. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια ΡΙΓ'*, τόμ. 2, σελ. 324.

311. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια ΡΙΓ'*, σελ. 328.

312. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια ΡΙΓ'*, σελ. 330.

Ο εσχατολογικός ορίζοντας της παιδείας κατά τον Φώτιο

το με τις δυνατότητες πρόσληψής της από τους διδασκόμενους καθώς και με την ποιότητα αφομοίωσής της. Πράγματι το ζήτημα αυτό αποτελεί μια πολύ σημαντική παράμετρο της διδακτικής πράξης την οποία αγνοούμε ακόμα και στις μέρες μας. Υποβάλλουμε μαθητές και φοιτητές να κατανοήσουν έναν όγκο γνωστικής ύλης ανακόλουθο με τις δυνατότητές τους και χωρίς να έχει προηγηθεί η κατάλληλη προετοιμασία. Για την ύλη που διδάσκεται για να μην εξανεμίζεται ασκόπως θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη πολλοί παράγοντες και να εκπληρούνται αρκετές προϋποθέσεις. Δεν μπορεί ο δάσκαλος να αγνοεί την ηλικία του μαθητή, τα ενδιαφέροντα, τις κλίσεις, το πνευματικό υπόβαθρο, τις αντιληπτικές ικανότητες και προφανώς το μέγεθος της όρεξής του να μάθει αυτά που κάθε φορά του διδάσκονται. *Ὡσπερ οὐδ' εἴ τις στρατιώτην μετὰ νίκας καὶ τρόπαια τῶν πολεμικῶν ἀγῶνων τέως ἀπάγων δίδωσι πιεῖν καὶ ὅσα εἰρήνη χαρίζεται, ἢ εἴ τις εἰς διδασκάλου μὲν φοιτῶντα ἄλλαις συνασκεῖ μελέταις, τὸν ἔφηβον δὲ δεξιόντα βαθυτέροις νόμοις καὶ ὑψηλοτέραις ἐγγυμνάζει θεωρίαις.*³¹³ [Ὅπως οὔτε αν κάποιος απομακρύνοντας πια το στρατιώτη ἐπειτα ἀπὸ νίκας καὶ τρόπαια ἀπὸ τοὺς πολεμικοὺς ἀγῶνες, του δίνει να πει ἢ ὅσα ἄλλα χαρίζει ἢ εἰρήνη. Ἢ αν ο δάσκαλος αὐτὸν που παρακολουθεῖ την κατώτερη παιδεία τον ασκεῖ καὶ σε ἄλλα σπουδάσματα, ἐνὼ ὅταν περάσει στους ἐφήβους τον γυμνάζει με αὐστηρότερους κανόνες καὶ πιο υψηλές θεωρίες. Μτφρ. Ἰγνάτιος Σακαλῆς]. Επίσης, κατὰ το πρακλειτικό, πυθαγόρειο καὶ πλατωνικό πρότυπο ο Φώτιος πίστευε ὅτι τῆ γνώση δε θα πρέπει να τὴν «πετάς» στα τρίστρατα καὶ ὅποιος μπορεῖ να ωφεληθεῖ ας ωφεληθεῖ, ἀλλὰ θα πρέπει να παρέχεται σταδιακά, με μέτρο σε αὐτοὺς που μπορεῖ να τὴ δεχθούν. Πάντοτε δε μένει κάτι το οποίο μπορεῖ να μὴ διδάσκεται ἢ να μὴν πρέπει να διδαχθεῖ. Χρησιμοποιώνοντας το παράδειγμα του Μωυσέως μας λέγει τα εξής: *Ἀλλὰ γὰρ Μωσεῖ μὲν οὐκ ἦν ἀνάγκη οὐδὲ σκοπὸς ἀναπτύσσειν τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν· πολλὰ γὰρ, ὥσπερ ἔφημεν, τὴν κοσμογένειαν ἀναγράφων, τῶν ὑπὲρ αἴσθησιν*

313. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια Α'*, σελ. 46.

παρῆλθεν. Εἰ δὲ τυπικῶς τις καὶ ἐν αἰνίγματι καὶ αὐτὴν τὴν τῶν οὐρανῶν βασιλείαν ὑποσημαίνειν ἐθέλοι λέγειν ἐν τῷ εἰπεῖν, “ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν”, οὐδὲν πρὸς αὐτὸν διοισόμεθα· οὐδὲ γάρ, οὐδὲ τοῦτό γε φημέν ποθεν ὡς ἠγνόει ταῦτά τε καὶ τὰ τοιαῦτα ὁ τηλικούτου καὶ τοσοῦτου θεάματος τῆς θεοπτίας ἠξιωμένος Μωσῆς, ἀλλ’ ὅτι τοῖς πολλοῖς ἀνέκφορα διετῆρει, καὶ τῆς μὲν συγκλύδου ἀκοῆς φειδῶ πολλὴν ἐποιεῖτο, τοῖς ὑψηλοτέροις δὲ καὶ τελειότεροις σπέρματα καταβάλλων, τῶν ὑψηλοτέρων τε καὶ θαυμασιωτέρων ἴσως διετέλει θεωρημάτων. Καὶ γὰρ, φασί, διὰ τοῦτο τὴν μὲν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου δημιουργίαν εἰπὼν, λεπτοურγεῖ τε καὶ ἐπεξέρχεται καὶ ἅ συμπληροῦσι τοῦτον, τὴν δὲ γένεσιν ἀναγραφάμενος τοῦ οὐρανοῦ, ὅσα μὲν αὐτοῦ πρὸς τὸν περίγειον κόσμον ἀφορᾷ, καὶ ταῦτα παραπλησίως διεξῆλθεν, ἡλίου καὶ σελήνης καὶ τὴν ἀστέρων κυριότητά τε διαλαβὼν καὶ φύσιν, τὰ δὲ τῆς περιγείου ἀπονεύοντα διακοσμήσεως, καὶ ὅσα τῆς ἀνωτέρω λήξεως ἐστι, οὐχ ὁμοίως διέλαβεν· εἰ δὲ τοῦτο, πολλῶ μᾶλλον οὐδ’ ὅσα ὑπεραναβέβηκε τούτων. Καταλιμπάνει δὲ τὴν τούτων σαφῆ καὶ διευκρινημένην διήγησιν τῷ Πλάστῃ καὶ Δεσπότηρ πάντων Χριστῷ τῷ Θεῷ ἡμῶν, ὅς, ἐπιδημήσας ἡμῖν τοῖς ἐν γῆ καὶ τὰ οὐράνια καὶ τὰ θεῖα παραδιδούς μαθήματά τε καὶ μυστήρια, καὶ τὴν τῶν οὐρανῶν βασιλείαν ἐξηγήσατο.³¹⁴

314. ΦΩΤΙΟΣ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια ΣΤ'*, σελ.112: «Ἀλλά ο Μωσῆς δεν εἶχε ἀνάγκη οὔτε σκοπὸ να περιγράψει τη βασιλεία των ουρανῶν. Περιγράφοντας, ὅπως εἶπαμε, την κοσμογονία, παρέβλεψε πολλά ἀπὸ τα υπεραισθητά. Ἀν ὅμως κάποιος θελήσει να πει, ὅτι υποδηλώνει τυπικά και αἰνιγματικά και την ἴδια τη βασιλεία των ουρανῶν λέγοντας, “στην ἀρχὴ ὁ Θεὸς ἔκανε τον ουρανὸ και τη γῆ”, δεν θα διαφωνήσουμε καθόλου με αὐτόν· γιατί πουθενά δεν υποστηρίζουμε, ὅτι ἀγνοοῦσε αὐτά και τα παρόμοια ὁ Μωσῆς που ἀξιώθηκε ἕνα τέτοιο και τόσο μεγάλο θέαμα, να δει το Θεό. Ἀλλά τα διατηροῦσε κρυφά ἀπὸ τους πολλούς και ἔδειχνε πολλή προσοχή για την ἀκοή του ὄχλου, ἐνὼ ρίχνοντας σπέρματα για τους ἀνώτερους και τελειότερους, τους μυοῦσε στα υψηλότερα και θαυμασιότερα θεωρήματα. Γιατί, λένε, γι’ αὐτό τον λόγο, μιλώντας για τη δημιουργία του αἰσθητοῦ κόσμου, ἀναφέρει λεπτομέρειες και ἀναπτύσσει και ὅσα τον συμπληρώνουν, ἐνὼ περιγράφοντας τη δημιουργία του ουρανοῦ, ὅσα στοιχεία του ἀφοροῦν τον κόσμον της γῆς, τα ἀνέπτυξε ἐκ παραλλήλου κι αὐτά, περιλαμβάνοντας ὅμοια την κύρια λειτουργία και φύση του πλίου και της σελήνης και των ἀστεριῶν. Ὅσα ὅμως βρίσκονται μακριά ἀπὸ την γύρω ἀπὸ τη γῆ κοσμοποιία και ὅσα ἀνήκουν στην ἀνώτερη τάξη, δεν τα περιέλαβε ὅμοια. Και αν συμβαίνει αὐτό, πολὺ περισσότερο δεν περιλαμβάνει οὔτε

Ποινές - τιμωρίες

Ο δάσκαλος πέραν του συγκρατημένου επαίνου προς τους επιμελείς μαθητές του έχει την ευθύνη για την επαναφορά στην τάξη και την επιμέλεια όσων δεν έδειχναν τον απαιτούμενο ζήλο στην άσκηση των μαθητικών τους καθηκόντων. Ο δάσκαλος ως ο τέλειος παιδαγωγός προσπαθεί με τη νηφαλιότητα και τους καλούς τρόπους να συνετίσει τους απείθαρχους μαθητές. Ο θυμός και η οργή γνωρίζει ότι είναι κακοί σύμβουλοι και ωθούν σε αντίθετα αποτελέσματα από τα επιδιωκόμενα.³¹⁵ Με πνεύμα κατανόησης και καθαρό και νηφάλιο νου ο δάσκαλος κατά τον Φώτιο μπορεί να επιβάλλει τιμωρίες, οι οποίες επ' ουδενί λόγω δεν θα είναι εξοντωτικές, αλλά μέτριες και αποτελεσματικές. Άλλως τε δὲ καὶ τὸ μέτρον τῆς τιμωρίας κεραυνύμενον τῇ μὴ λίαν καταπεπληγμένη τῶν ἀνθρώπων γνώμῃ ἐπιστροφῆς πολλάκις καὶ μεταβολῆς παραίτιον γίνεται, φοβούσης μὲν τῆς κολάσεως, τῷ ὑφειμένῳ δὲ λεινούσης τὴν τραχύτητα καὶ συνορᾶν τὸ δέον χειραγωγούσης. Ἀνυπερβλήτου δὲ ταύτης διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῶν ἡμαρτημένων φερομένης, ἀντὶ τοῦ πρὸς συγγνώμην ὁρᾶν, ὡς ἐπίπαν τὸ ἀνθρώπινον εἰς ἀπόγνωσιν καὶ ἀπόνειαν.³¹⁶ [Εξάλλου η μετριότητα της τιμωρίας ενωμένη με τη μη υπερβολικά κατάπληκτη γνώμη των ανθρώπων, γίνεται πολλές φορές αιτία επιστροφῆς και μεταβολῆς, καθόσον η τιμωρία προξενεί φόβο και μαλακώνει την τραχύτητα του κυριευμένου από φόβο και τον οδηγεί να βλέπει το πρέπον. Ενώ όταν η τιμωρία επιβάλλεται πολύ σκληρή εξαιτίας των υπερβολικών αμαρτημάτων, αντί να αποβλέπει στη συγγνώμη, περιπίπτουν, όπως συμβαίνει γενικά, οι άνθρωποι στην απόγνωση και την απελπισία. Μετάφραση ΙΓΝΑΤΙ-

όσα είναι υψηλότερα από αυτά, αλλά αφήνει τη σαφή και αναλυτική διήγηση αυτών στον Πλάστη και Δεσπότη των όλων Χριστό, τον Θεό μας, ο οποίος όταν ήρθε στη γη και παρέδωσε τα ουράνια και θεία μαθήματα και μυστήρια εξήγησε και το νόημα της βασιλείας των ουρανών». Μετάφραση ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΣΑΚΑΛΗΣ.

315. ΦΩΤΙΟΣ, *Όμιλία ΕΓ',* *περὶ ὀργῆς καὶ θυμοῦ: ὡσπερ τὸ πῦρ τὴν τέφουσαν ὕλην ἀφανίζει οὕτω καὶ ὁ θυμὸς τὴν ἔχουσαν ψυχὴν κατεσθίει, πολλάκις δὲ καὶ φθορὰν ὀλόκληρον εἰργάσατο.*

316. ΦΩΤΙΟΣ, *Ἀμφιλόχεια ΛΓ',* σελ. 268.

Μέγας Φώτιος (9ος αιώνας)

ΟΣ ΣΑΚΑΛΗΣ]. Οι απόψεις αυτές του Φωτίου διατυπώνονται στην 33η ερώτηση των *Αμφιλοχίων* σχετικά με ένα χωρίο της *Παλαιάς Διαθήκης*. Η παιδαγωγία του δεν περιορίζεται ούτε αναφέρεται αποκλειστικά στο έργο του διδασκάλου στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών θεσμών, αλλά στον ευρύτερο τομέα της διδακτικής και διαπαιδαγώγησης του ανθρώπου, προκειμένου να γίνει ενάρετος και καλός χριστιανός.

Για τον Φώτιο ο στόχος παραμένει σταθερός και είναι αμετάβλητος και αφορά στη σωτηρία του ανθρώπου. Πιστεύει ακράδαντα ότι ο άνθρωπος μπορεί να σωθεί αρκεί να μετανοήσει. Αυτός που για διάφορους λόγους έχει ακολουθήσει άλλη οδό, διαφορετική από αυτή που ο Κύριος μας υπέδειξε, μπορεί και πρέπει να αναθεωρήσει τη στάση του. Αν λοιπόν, το παράπτωμά του, η απομάκρυνσή του από την οδό της αληθείας, αντιμετωπίζεται με σκληρότητα και βαναυσότητα ίσως τότε αντί να επαναξιολογήσει τις πράξεις του οδηγηθεί στην απόγνωση και την παραίτηση. Πράγματι, το πρόβλημα δεν είναι να τιμωρηθεί κάποιος επειδή έσφαλε γιατί πρέπει να εισπράττει την ανταμοιβή των πράξεών του, αλλά να κατανοήσει το λάθος του, να διορθώσει τη στάση και να επανακάμψει στον δρόμο της σωτηρίας. Αυτός ο βαθύτατα ανθρωπισμός πρέπει να διακρίνει τη φιλοσοφία κάθε τιμωρίας, εφόσον μας ενδιαφέρει ο άνθρωπος και η σωστή διαπαιδαγώγησή του. Ένα εκπαιδευτικό σύστημα που επιβάλλει τιμωρίες και αποκαρδιώνει τους μαθητές να συνεχίσουν τον αγώνα και την προσπάθειά τους για μόρφωση και ολοκλήρωση της προσωπικότητάς τους είναι καταδικασμένο σε αποτυχία. Διαπιστώνεται πόσο προοδευτικός ήταν ο Φώτιος, αφού εστίαζε την προσοχή του και τον προβληματισμό του στην ουσία και όχι στα επιφαινόμενα.

Καμιά τιμωρία, όσο σκληρή και να είναι, δεν είναι σε θέση να βοηθήσει τους μαθητές να κατανοήσουν το πρόβλημα, γιατί μέσα από τον πόνο και τη θλίψη που τους προξενείται, τους γεννώνται μισάνθρωπα συναισθήματα με αποτέλεσμα να οδηγούνται σε σκέψεις και πράξεις ανάλογες και συνεπώς σε τακτικές που τους αποπροσανατολίζουν από τον απώτερο και τελικό τους στόχο.

Ο εσχατολογικός ορίζοντας της παιδείας

Η τέχνη του δασκάλου έχει ως απώτατο στόχο να εισαγάγει τους μαθητές στη θεία αλήθεια και να τους καταστήσει ικανούς να την κατανοήσουν και να την βιώσουν. *Διδασκάλου γὰρ τὴν τέχνην ἀμείνους καταμιγνύντα τοῖς συντρόφοις καὶ τὰ ὑπὲρ αἴσθησιν κατὰ μικρὸν ἐθίζειν πρὸς τὴν τῶν θειοτέρων σπουδάζειν ἐπίβασιν.*³¹⁷ [Γιατί ο εξαίρετος δάσκαλος, αναμιγνύοντας στην τέχνη τα οικεία με τα υπεραισθητά, συνηθίζει λίγο λίγο (τους μαθητές του να σπεύδουν προς την κατανόηση των θεϊκότερων. Μετάφραση ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΣΑΚΑΛΗΣ]. Ο στόχος των ανθρώπων δεν είναι απλά να μάθουν και να γνωρίσουν μόνο την αλήθεια, αλλά όπως είχε τονίσει και ο Μέγας Βασίλειος στον περίφημη ομιλία του προς τους νέους να σπουδάσουν τα *θεία παιδεύματα*.³¹⁸ Γι' αυτές τις θείες αλήθειες είχαν μιλήσει ο Πλάτων,³¹⁹ ο Πλωτίνος,³²⁰ ο Ευσέβιος,³²¹ ο Ωριγένης,³²² ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος³²³ και

317. ΦΩΤΙΟΣ, *Ἀμφιλόχια* ΙΕ', σελ. 148.

318. ΜΕΓΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, *Πρὸς τοὺς Νέους*, ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων, P.G. 31, 3.11-18: *Λέγεται τοίνυν καὶ Μωϋσῆς ἐκεῖνος ὁ πάνυ, οὗ μέγιστόν ἐστιν ἐπὶ σοφία παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις ὄνομα, τοῖς Αἰγυπτίων μαθήμασιν ἐγγυμνασάμενος τὴν διάνοιαν, οὕτω προσελθεῖν τῇ θεωρίᾳ τοῦ ὄντος. Παραπλησίως δὲ τούτῳ, κὰν τοῖς κάτω χρόνοις, τὸν σοφὸν Δαυιδ ἐπὶ Βαβυλῶνός φασι τὴν Χαλδαίων σοφίαν καταμαθόντα, τότε τῶν θείων ἄφασθαι παιδευμάτων. [Μάλιστα, ὅπως λένε, καὶ ὁ πασιγνώστος Μωυσῆς, ὀνομαστός γιὰ τὴ σοφία τοῦ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἀφοῦ πρῶτα γύμνασε δυνατὰ τὴ διάνοιά του στὰ μαθήματα τῶν Αἰγυπτίων, στὴ συνέχεια πλησίασε τὴ μυστικὴ γνώση τοῦ θεοῦ. Κοντὰ σ' αὐτόν, κατὰ τοὺς νεότερους χρόνους, λένε ὅτι καὶ ὁ σοφὸς Δαυιδ πρῶτα γνώρισε τὴ σοφία τῶν Χαλδαίων καὶ μετὰ μελέτησε τὴ θεία διδασκαλία. Μετάφραση ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΖΙΡΑΚΗΣ].*

319. ΠΛΑΤΩΝ, *Τίμαιος* 24.d.3-6: *ὠκεῖτε δὴ οὖν νόμοις τε τοιοῦτοις χρώμενοι καὶ ἔτι μᾶλλον εὐνομούμενοι πάσῃ τε παρὰ πάντας ἀνθρώπους ὑπερβηλικότες ἀρετῇ, καθάπερ εἰκὸς γεννήματα καὶ παιδεύματα θεῶν ὄντας.*

320. ΠΛΩΤΙΝΟΣ, *Ἐννεὰς* III 8: *Περὶ Φύσεως καὶ Θεωρίας τοῦ Ἐνός.*

321. ΕΥΣΕΒΙΟΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 6, 3, 8, 1-5.

322. ΩΡΙΓΕΝΗΣ, *Ἀποσπάσματα στους Ψαλμούς* 1-150, 86.2.4-11: *Θεμέλια τῆς εὐσεβείας τὰ θεία παιδεύματα· ὄρη δὲ ἅγια, ἐφ' ὧν ταῦτα πέπηγε τὰ θεμέλια, οἱ τοῦ Σωτῆρος ἀπόστολοι. Περὶ τούτων γὰρ ἔφη καὶ Παῦλος· Ἐποικοδομηθέντες εἰς τὸ θεμέλιον τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν ἐπὶ τούτων τῶν ἁγίων ὄρεων ὁ δεσπότης Χριστὸς κατέπηξε τὰ τῆς εὐσεβείας θεμέλια.*

323. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Πρὸς Θεόδωρον μοναχόν*, 1, 67-68: *Θεῖα ἀληθῶς ταῦτα παιδεύματα καὶ τῆς ἀνωτάτω φιλοσοφίας δόγματα.*

Μέγας Φώτιος (9ος αιώνας)

πολλοί άλλοι αρχαίοι συγγραφείς και Πατέρες. Αυτές οι θείες αλήθειες αποτελούσαν, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος τους ανώτατους καρπούς της παιδείας και της φιλοσοφίας. Η φιλοσοφία ως επιστήμη και τέχνη ζωής αναζητά την αλήθεια για να την μεταδώσει στον άνθρωπο και κυρίως για να τον καταστήσει ικανό και άξιο να την βιώσει. Η υπέρτατη εξ αποκαλύψεως αλήθεια που εκφράζει και εκπροσωπεί ο Χριστιανισμός συνιστά το αποκορύφωμα της φιλοσοφίας που ουσιώνεται στη δικαίωση του ανθρώπινου αγώνα για την κατάκτηση και τη βίωσή της. Η παιδεία για τον Μέγα Φώτιο είναι η λεωφόρος που οδηγεί στα θεία παιδεύματα και στα υψηλότερα φιλοσοφικά δόγματα, δηλαδή στη χριστιανική αλήθεια. Ως πανεπιστήμων και σοφός είχε κατανοήσει ότι σε αυτή τη λεωφόρο καταλήγεις και από μικρότερες οδούς, όπως αυτές που συνιστούν τα αρχαία ελληνικά γράμματα και τα αρχαία ελληνικά φιλοσοφικά δόγματα. Για τον Φώτιο δεν ήταν αρκετή η πνευματική συγκρότηση του ανθρώπου, ούτε η διαμόρφωση μιας ευνομούμενης πολιτείας, ο απώτερος στόχος του ήταν η τελειοποίηση του ανθρώπου και η δημιουργία της θεανθρώπινης κοινωνίας που θα κυριαρχούσε η χριστιανική αγάπη και η θεία ευδαιμονία.

Η χριστιανική αγάπη είναι αυτή που ενώνει πραγματικά τους ανθρώπους και τους καθιστά ευτυχισμένους. Όπως ο Απόστολος Παύλος στον περιώνυμο ύμνο του προς την Αγάπη,³²⁴ έτσι και ο Φώτιος τονίζει τα αμέτρητα χαρίσματα

324. ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΠΑΥΛΟΣ, *Πρὸς Κορινθίους Α'* 13, 1-7: Ἐὰν ταῖς γλώσσαις τῶν ἀνθρώπων λαλῶ καὶ τῶν ἀγγέλων, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, γέγονα χαλκὸς ἢ ἡχῶν ἢ κύμβαλον ἀλαλάζον. καὶ ἐὰν ἔχω προφητείαν καὶ εἰδῶ τὰ μυστήρια πάντα καὶ πᾶσαν τὴν γνῶσιν καὶ ἐὰν ἔχω πᾶσαν τὴν πίστιν ὥστε ὄρη μεθιστάναι, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, οὐθέν εἰμι. κἂν φωμίσω πάντα τὰ ὑπάρχοντά μου, καὶ ἐὰν παραδῶ τὸ σῶμά μου ἵνα καυθήσωμαι, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, οὐδὲν ὠφελοῦμαι. ἡ ἀγάπη μακροθυμεῖ, χρηστεύεται, ἡ ἀγάπη οὐ ζηλοῖ, {ἡ ἀγάπη} οὐ περπερεύεται, οὐ φυσιοῦται, οὐκ ἀσχημονεῖ, οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς, οὐ παροξύνεται, οὐ λογιζεται τὸ κακόν, οὐ χαίρει ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ, συγχαίρει δὲ τῇ ἀληθείᾳ· πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει. [Ἐὰν τις γλώσσες τῶν ἀνθρώπων μιλῶ καὶ τῶν ἀγγέλων, ἀλλά δὲν ἔχω ἀγάπη, εἶμινα χαλκός που ηχεί ἢ κύμβαλο που ἀλαλάζει. Καὶ ἀν ἔχω τὸ χάρισμα τῆς προφητείας καὶ κατέχω ὅλα τὰ μυστήρια καὶ ὅλη τὴ γνῶση, κι ἀν ἔχω ὅλη τὴν πίστη, ὥστε καὶ ὄρη νὰ μετακινῶ, ἀλλά δὲν ἔχω ἀγάπη, εἶμινα ἓνα τίποτα. Καὶ ἀν μοιράσω στυοὺς φτωχοὺς ὅλα μου τὰ

Ο εσχατολογικός ορίζοντας της παιδείας κατά τον Φώτιο

και τις αρετές που προσφέρει σε αυτούς που την βιώνουν για τους συνανθρώπους τους. Διόπερ ἀγαπητοί, ἐπιμελῶς τῆς ἀγάπης ἐχώμεθα. Ταύτην σπουδαίως μεταδιώξομεν, ταύτην σύνοικον ποιησώμεθα, ταύτην συνέκδημον ἐν ἀγοραῖς, ἐν πόλεσιν ἐν ἐρημίαις, ἐν βουλαῖς, ἐν δικαστηρίοις. Μάλλον δέ, ἂν ταύτης καθαρῶς ἐχώμεθα, οὐδὲ δικαστήρια ὄλως ὀφόμεθα, πηγὴ γὰρ αὕτη καθέστηκε μακροθυμίας, χρηστότητος, ἐπιεικείας, ἀοργησίας, πραότητος, πίστεως, ἐλπίδος, ὑπομονῆς. Ἐνθα δὲ ταῦτα πάρεστί, ἔρεις καὶ φιλονικίαι καὶ δίκαι καὶ δικαστήρια διαπέπτωκεν.³²⁵ [Γι' αυτό αγαπητοί μου να φροντίσουμε για την αγάπη. Αυτήν να επιδιώξουμε με σθένος, αυτή να την κάνουμε συγκάτοικό μας, συνοδοιπόρο μας στις αγορές, στις πόλεις στα βουλευτήρια και στα δικαστήρια. Αν όμως, πραγματικά την κατέχουμε, ποτέ δεν θα δούμε - δεν θα οδηγηθούμε στα δικαστήρια, γιατί (η αληθινή αγάπη) είναι πηγή της μακροθυμίας, της χρηστότητος, της επιεικείας, της πραότητος, της πίστεως, της ελπίδας και της υπομονής]. Η αγάπη είναι αυτή που μας συμφιλιώνει με τον εαυτό μας πρώτα και ακολούθως με τους συνανθρώπους μας, αφού μας προικίζει με όλα εκείνα τα χαρίσματα και τις αρετές που είναι σε θέση να υποτάξουν το εγώ μας, να προτάξουν το εσύ και το εμείς και να μας προφυλάξουν από την έπαρση και την αλαζονεία, και όλα εκείνα τα πάθη που καθιστούν αδύνατη τη συμβίωση με τους άλλους. Η δε χριστιανική αγάπη εδραζόμενη στο παράδειγμα του Θεανθρώπου δεν εξαντλείται στην προσφορά μας στον άλλο, αλλά φθάνει μέχρι και την αυτοθυσία μας για τον άλλο. Η αληθινή παιδεία για τον Φώτιο είναι αυτή που εδραιώνει στις ψυχές των ανθρώπων και των νέων τη χριστιανική αγάπη, το πνεύμα αυτοθυσίας και της τέλει προσφοράς προς τον

υπάρχοντα, και αν παραδώσω στη φωτιά το σώμα μου για να καεί, αλλά δεν έχω αγάπη, ποιο το όφελος; Η αγάπη μακροθυμεί, είναι γεμάτη καλοσύνη· η αγάπη δεν είναι ζηλότυπη, δεν μεγαλαυχεί, ούτε επαίρεται, δεν ασχημονεί, δεν είναι εγωιστική, δεν είναι ευερέθιστη, δεν θυμάται το κακό, δεν χαίρεται με την αδικία, μετέχει όμως στη χαρά για το ορθό· όλα τα ανέχεται, όλα τα πιστεύει, για όλα ελπίζει, όλα τα υπομένει. Μετάφραση ΓΙΩΤΑ ΚΡΙΤΣΕΛΗ].

325. Β. ΓΙΟΥΛΤΣΗΣ, «Θεολογία και διαπροσωπικά σχέσεις κατά το Μέγα Φώτιο», *Ανάλεκτα Βλατάδων* 20, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 116· ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΑΚΗΣ, *ό.π.*, σελ. 77.

συνάνθρωπο κατά το παράδειγμα του Κυρίου μας. Ο τέλειος δάσκαλος και παιδαγωγός κατά τον ιερό Φώτιο δεν είναι άλλος από τον Χριστό, Αυτόν που δίδαξε την απόλυτη αλήθεια στον άνθρωπο και με το τίμιο Αίμα του έδειξε την οδό της σωτηρίας των ανθρώπων. Είναι προφανές ότι η παιδεία και τα εκπαιδευτικά συστήματα κατά τον σοφό ιεράρχη δεν πρέπει να περιορίζονται στην θεωρητική και πρακτική κατάρτιση των ανθρώπων, δεν πρέπει να στοχεύουν μόνο στη διαμόρφωση πνευματικών ανθρώπων και άριστων επιστημόνων, αλλά κυρίως πρέπει να αποσκοπούν στη διαπαιδαγώγηση καλών Χριστιανών, ικανών να ζήσουν την εν Χριστώ ζωή επί γης και να προετοιμασθούν καταλλήλως και αρτίως για τη μετέπειτα την αιώνια ζωή, τη Βασιλεία των Εσχάτων. Στην προσπάθειά του αυτή ο άνθρωπος δεν είναι μόνος και δεν καθοδηγείται μόνο από τον διδάσκαλό του. Η Θεία Χάρις, το Χέρι του Θεού είναι πανταχού παρόν σε αυτόν που θέλει να μάθει και να κερδίσει τη Βασιλεία των ουρανών. *Τοῦτο δὲ προβαλλόμενον οἴκοθεν ὁ τῆς εὐσεβείας ὑπέρμαχος, τῆς τοῦ παναγίου Πνεύματος συνεργούσης αὐτῷ χάριτος, ἔτοιμος ἐστὶ καὶ τοῖς μαθεῖν ἐθέλουσιν χορηγεῖν τὴν διδασκαλίαν.*³²⁶ [Αυτό προβάλλοντας από τον εαυτό του ο υπέρμαχος της ευσεβείας, με τη βοήθεια της χάριτος του παναγίου Πνεύματος, είναι έτοιμος να χορηγήσει την ωφέλεια από τη διδασκαλία σε εκείνους που θέλουν να μάθουν]. Η μόρφωση λοιπόν, προσδίδει την καλή μορφή, κατά το έτυμον του όρου, στον άνθρωπο που τιμά το όνομά του επί γης με την ανθρωπιά του, και δικαιώνει τον Δημιουργό του, που τον έπλασε κατ' εικόνα και καθομοίωση για να στέκεται αιωνίως δίπλα του αθάνατος και θεία ευδαίμων μεταξύ των αθανάτων, συνεργώντας και ο ίδιος με τη βοήθεια των διδασκάλων του και της θείας Χάριτος στη διάπλαση και τον εξωραϊσμό τόσο του εσωτερικού όσο και του εξωτερικού του κόσμου.

326. ΦΩΤΙΟΣ, *Ἀμφιλόχεια ΛΕ'*, σελ. 286.